

kürt 51 tarihi

Dengbêj û zanayê
zargotina kurdan

Egîtê Têcir
(1922-1988)

KÜRTLER TARİHLE, TARİH KÜRTLERLE BULUSUYOR

HEWRAMAN KÜRTLERİ

Ocak
Şubat
Mart
2023
Fiyat 75 ₺

SÖZ KONUSU VATANSA BİLİM TEFERRUATTIR

Hâkim olanın çıkarları doğrultusunda olguları görmezden gelen veya tahrif eden resmî ideolojiye karşı bilime, bilim yöntemine öncelik veren İsmail Beşikci, bu ideolojinin bütün aygıtlarının ortaklaşa gücüyle engellenmeye çalışılan düşün özgürlüğünün nasıl edinildiğinin nevi şahsına münhasır örneklerinden birisidir.

ANILAR

Beşikci'nin Anıları, 1960'ların sonlarından günümüze Türkiye'de akademi ve düşün hayatının olgu körlüğünü, muktedir ve ayrıcalıklı cenahın hoyratça saldırılarına rağmen merhamet dilemeden ve mağduriyete sığınmadan her mecrada ifşa eden müdânâsız bir yolculuğun hafızada kalan notlarından oluşmaktadır.

İSMAİL BEŞİKCI

Editör: Abdurrahim Özmen

İSMAİL
BEŞİKCI
VAKFI

→ [ibesikciyakfi](#)
→ [ismailbesikciyakfi](#)
→ [ismailbesikciyakfi](#)
→ www.youtube.com/user/ismailbesikciyakfi

Kuloğlu Mah. Ayhan Işık Sk. No: 21/1, Beyoğlu / İstanbul

www.ismailbesikciyakfi.org | (0212) 245 81 43

Editörden

MESUT YEĞEN

Kürt Tarihi'nin 51. sayısı bir devam sayısı gibi. Malum, 50. sayıda İran Kürtleri hakkında etraflı bir dosya hazırlamış, Kürdistan'ın, Güney ve Rojava'ya nazaran daha az bildiğimiz, İran kısmına odaklanmıştık. 51. sayıda İran Kürdistanı'yla devam ediyoruz. Ancak İran Kürdistanı'nın nadide bir kısmıyla. Fotoğraflarından güzelliğine aşına olduğumuz Hewraman'la. 51. sayıda bir Hewraman dosyası hazırladık. Yayın kurulumuzun lokomotiflerinden Ercan Çağlayan sağ olsun bir kez daha güzel bir iş çıkardı ve bir Hewraman dosyası hazırladı. Hüsamet-tin Bahçe de Hewraman fotoğraflarını *Kürt Tarihi*'yle paylaşma cömertliğini gösterdi. İkisine de müteşekkirimiz.

Dosyaya gelince... Esmail Shams Hewraman'la ilgili genel bir tanıtım yazısı kaleme aldı. Shams'ın yazısı Hewraman'ın coğrafi, tarihi ve toplumsal kimliğine dair iyi bir özet sunuyor. Hewramanlılar, Hewramiler üzerine akademik vasfı çok kuvvetli iki önemli makale de yer alıyor dosya-da: Veysel Başçı'nın "Hewraman'da Metaformik Tasavvufi Kimlikler" ve Shahab Vali'nin "Goranî/Hewramî Edebiyatı Üzerine Notlar" yazıları. Başçı'nın çalışması hem Hewramilerin İslam öncesi dini inançlarına hem de İslam'la eklemlenmenin Hewraman'da yarattığı dönüşümlere ve sonuç-lara odaklanıyor. Vali'nin çalışması ise "Kürt edebiyatının belki de en eski ve en zengin sahası" dediği Hewrami edebiyatına bakıyor.

Dosya harici yazılarımızın ilki Metin Yüksel'in. Yüksel'in çalışması 1939-1949 yılları arasında Bağdat'ta yayımlanan aylık kültür ve edebiyat dergisi *Gelawêj*'in uzunca bir dönem editörlüğünü de üstlenen Elaeddîn Seccadî hakkında. Dosya harici diğer yazılarımız da İran Kürdistanı'yla ilgili. Kenan Demirel'in ilk kısmını geçen sayıda yayımladığımız "Sovyetler Birliği'nin İran Kürtleri Siya-seti (1941-1945)" yazısının kalan kısmı bu sayıda yayımlanıyor. 51. sayıda her ikisi de İran Kür-distanı'yla, Mehabad'da ilan edilen Kürdistan Cumhuriyetiyle ilgili iki de kitap tanıtım yazımız var. Vahap Coşkun, William Eagleton'ın çok bilinen *Kürt Cumhuriyeti (1946)* (Avesta, 2019) kitabını tanıtıyor. Alişan Akpınar da Abbas Vali'nin *Kürdistan Cumhuriyeti: İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu* (Avesta, 2010) kitabını değerlendirdi.

Son olarak bir de Kürtçe yazı yer alıyor 51. sayıda. Kafkasya'daki Kürtlerle ilgili yaptığı çalış-malarla tanıdığımız Nihat Gültekin, Sovyetler Birliği dengbêjlerin-den Egîtê Tecîr'in hayat hikayesi, dengbêjlik sanatı ve başta Kürtçe öğretmenliği olmak üzere Kürt kültür ve sanatına yaptığı katkıları etraflıca ele alıyor.

52. sayıda buluşmak üzere...

Bu Sayıda

04 | SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN
İRAN KÜRTLERİ SİYASETİ
(1941-1945)-II
KENAN DEMİREL

12-55 | **DOSYA: HEWRAMAN KÜRTLERİ**

12 | HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ
ESMAİL SHAMS

18 | HEWRAMAN'DA METAFORMİK
TASAVVUFÎ KİMLİKLER
VEYSEL BAŞÇI

28 | GORANÎ/HEWRAMÎ EDEBİYATI
ÜZERİNE NOTLAR
SHAHAB VALİ

38 | ELAEDDİN SECCADÎ, *KURDÎ* VE
KURDEWARÎ
METİN YÜKSEL

46 | KÜRT CUMHURİYETİ (1946)
VAHAP COŞKUN

51 | KÜRDİSTAN CUMHURİYETİ:
İRAN'DA KÜRT KİMLİĞİNİN OLUŞUMU
ALİŞAN AKPINAR

56 | DENG BÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA
KURDA YÊ PIRŞURET;
EGÎTÊ TÊCİR (1922-1988)
NİHAT GÜLTEKİN

Genel Yayın Yönetmeni **Mesut Yeğen**

Roni Basın Yayın Tanıtım Dış Ticaret
Ltd. Şti. Adına Sahibi ve Sorumlu
Yazı İşleri Müdürü **Şükran Şahin**

İLETİŞİM ADRESİ: Kuloğlu Mah. İstiklal Cad.
Ayhan Işık Sok. No: 21/3 Beyoğlu / İstanbul
TEL 0212 245 81 43
GSM 0541 391 81 49
E-mail kurttarihi2017@gmail.com
www.kurttarihidergisi.com
Sertifika No: 45255

ISSN | 2147-2491 **E-ISSN** | 2718-0212

YAYIN TÜRÜ | Yerel Süreli Yayın

SAYI | 51 **TARİH** | Ocak-Şubat-Mart 2023

DERGİ VE KAPAK TASARIMI Şemal Medya Tasarım Ofisi
semalmedya@gmail.com

BASKI Ege Reklam Basım Sanatları Ltd. Şti.
Esatpaşa Mh. Ziya Paşa Cd. Ege Plaza
B. Ataşehir / İSTANBUL - TÜRKİYE
Tel: 0216-470 4 470 Matbaa Sertifika No: 45604

ABONELİK TEL +90 541 391 81 49

Yıllık Abonelik Bedeli Yurtiçi 400 TL., Yurtdışı 75 EURO
Roni Basın Yayın Tanıtım Dış Tic. Ltd. Şti.
Türkiye İş Bankası Çarşı Kadıköy Şubesi:

IBAN | TR06 0006 4000 0011 1871 5050 00

PTT Hesap No | 14085431

E-DERGİ | www.kurttarihidergisi.com/e-dergi

Bu Sayıda Dosya

12

18

28

اڭگه لاويزته

اڭگه لاويزته د نيمه و نيمه مانگي كوردي به

۱۳۱۱ - ۲۰۱۱

له مەژمانه به هه:

بازا علي
گنډاڻ
۱۰
۰۰۰
گنډاڻ
له
مهربان
ه

سهرهسي
اڭگه بن گدي بنفان
بناوي هاره به تاوانگي ايزو
دواي گنډاڻ
فهرته بهرن شيكا
كوردي به
گنډاڻ
دنيا جار
بهره

38

له مەژمانه به هه

Y A Y I N K U R U L U

Birgöl Açıkyıldız | Aziz Adıgüzel | Serhun Al | Ahmet Alış | Ahmet Hamdi Akkaya | Alişan Akpınar | Ahmet Serdar Aktürk | Rohat Alakom | Seda Altuğ | Aziz Aşan | Sabri Ateş | Metin Atmaca | Bilgin Ayata | Delal Aydın | Yavuz Aykan | Dardjane Bajalan | Mehmet Bayrak | Uğur Bahadır Bayraktar | Nazan Bedirhanoğlu | İsmail Beşikci | Naif Bezwan | Bülent Bilmez | Hamit Bozarslan | Serhat Bozkurt | Martin van Bruinessen | Celilê Celil | Vahap Coşkun | Süleyman Çevik | Adnan Çelik | Cuma Çiçek | Rahman Dağ | Mustafa Dehqan | Şerif Derince | Vecdi Demir | Namık K. Dinç | Tarık Ziya Ekinci | Dara Elhüseyni | Özlem Galip | Ayhan Geveri | Azat Zana Gündoğan | Nilay Özok-Gündoğan | Veysel Güneş |

Sinan Hakan | Murat İssı | Fehim Işık | Sever Işık | Erdem İlater | Joost Jongerden | Ahmet Kardam | Adnan Keği | Bahadin H. Kerborani | Cansu Kılınçarslan | Hans-Lukas Kieser | Janet Klein | Naci Kutlay | Robert Olson | Ergin Öpengin | Kawa Nemir | Hemin Omar | Aysel Kazıcı Özalp | Davut Özalp | Abdurrahim Özmen | Hakan Özoğlu | Hişyar Özsoy | Zozan Pehlivan | Cafer Sarıkaya | Esmail Shams | Kamal Soleimani | Fırat Sözeri | Serap Ruken Şengül | Serdar Şengül | Tuncay Şur | Sami Tan | Jordi Tejel | Zeynep Türkyılmaz | Uğur Ümit Üngör | Abbas Vali | Shahab Vali | Seid Verroj | Nicole Watts | Kadri Yıldırım | Clemence Scalbert-Yücel | Muhammet Yücel | Welat Zeydanlıoğlu

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İRAN KÜRTLERİ SİYASETİ (1941-1945)-II

✍ KENAN DEMİREL

BİRİNCİ BAKÜ ZİYARETİ

Sovyet yönetimi 1941 yılının sonlarında kendi nüfuz alanında kalan Kürtlerden yaklaşık 30 kişilik bir grubu Bakü'ye davet etmişti. Bu dönem İranlı Kürtlerle ilgili kesin bir politikaya sahip olmayan Sovyetler Birliği'nin bu davetle elde etmeye çalıştığı şey Kürtlerin sempatisini kazanmak ve Urumiye'deki aşiret unsurlarını silahsız-

landırmaktı. Bu açıdan bakıldığında Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin işgalin ilk yıllarında İran'daki etnik unsurlara karşı takip ettiği siyasetin benzer olduğu söylenebilir. Çünkü işgalin ilk yıllarında Sovyet yetkililer de İngilizler gibi kendi işgal bölgelerinde silahlı aşiret unsurlarından kaynaklı sorunların ortaya çıkmasını istemiyor ve bölgedeki yerel halkla dostça iliş-

kiler kurmaya çalışıyordu. Ancak bu davetle Sovyetler Birliği İran'ın kuzeyindeki etnik unsurlarla ilgilenmeye başladığının ilk işaretini de vermişti. Bakü'ye davet edilen Kürtlerden Gazi Muhammed ve Seyf Gazi haricindekilerin hemen hemen hepsi aşiret mensubuydu. Davetlilerin hepsinin ortak özelliği ise tutucu ve feodal olmalarıydı. Mahabad'dan Gazi Muhammed, Miyanduab'dan Mecid Han, Bukan'dan Ali Ağa Emir Esed ve Ömer Aliyar, Hacı Baba Şeyh, Herki aşiretinden Reşid Bey, Şikak aşiretinden Ömer Han Şerifi, Zerza aşiretinden Musa Han, Hacı Karani Ağa ve Mameş aşiretinden Kak Hamza Nalus Bakü'ye davet edilen isimler arasındaydı. Ömer Han Şerifi bu sırada hasta olduğundan davete icabet edememiş ve yerine Hasan Henere ve Hasan Tilo'yu Bakü'ye gitmeleri için görevlendirmişti. Ayrıca Nuri Beyzâde, Herko

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İRAN KÜRTLERİ SİYASETİ (1941-1945)-II.

Beyzâde, Ahmet Bey Feyzullahbegî, Beyazîd Ağa Kevork da davetliler arasındaydı. Berzûyî'nin de belirttiği gibi davetlilerin büyük çoğunluğunun aşiret reislerinden oluşması Sovyet yetkililerin işgalin ilk yıllarında şehirli orta sınıf Kürtlere pek önem vermediğini göstermektedir.

Sovyetler Birliği gibi büyük bir devletin Kürtlerle ilgilenmeye başlaması bazı aşiret liderlerini tedirgin etmişse de Sovyet yetkililerden gelen davete icabet edilmişti. Kürt temsilciler Urumiye, Miyan-duab, Bukan ve Mahabad şehirlerinden önce Tebriz'e ve oradan da trenle Bakü'ye hareket etmişti. Tebriz'de Kürt heyetini General Selim Atakçiyov karşılamış ve onlarla birlikte Bakü'ye gitmişti. Kürt heyeti Bakü'ye varduktan sonra ilk birkaç gün

Gazi Muhammed.
www.saradistribution.com

sanayi tesisleri, sinema, çiftlik gibi yerlere götürülüp gezdirilmiş, sinema ve tiyatro oyunlarını izlemişti. Heyet daha sonra Sovyet Azerbaycan'ı Başbakanı Mir Cafer Bağirov ile görüştürülmüştü. Bu görüşme Bağirov'un evinde gerçekleşmişti. Misafirlerini dostça karşılayan Bağirov burada Kürt-Türk dostluğu ve Sovyetler Birliği'nin küçük milletlerin koruyucusu olduğuna dair bir nutuk irat etmişti. Toplantıda Kürt temsilciler arasında hangi konunun öncelikle ele alınacağı konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Temsilcilerden bazıları Kürt halkının eskilere dayanan hedeflerinin anlatılmasının daha zaruri olduğunu düşünmekteydi. Nadirî'nin de belirttiği gibi bu hedeflerin başında Kürt halkının kendi kaderini tayin etmesi ve bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması gelmekteydi.

Bağirov'la yapılan bu görüşmede Kürtler için öncelikli olan konu Bağımsız Kürdistan'ın kurulması için Sovyetler Birliği'nin desteğini elde etmektir. Heyetkiler arasında en fazla Gazi Muhammed'e hürmet gösterilmiş ve neredeyse bütün müzakereler onunla yürütülmüştü. Ayrıca onun yedi yaşındaki oğlu Ali'ye (Ali Kureş) bir tüfek hediye edilmişti. Kürtlerin taleplerinden sonra sıra Sovyetlerin isteklerine gelmişti. Bağirov Kürt heyetinden Urumiye'nin batısındaki aşiretlerin silahsızlandırılması ve bölgeden çıkarılmasını istemiş; Mahabad, Salmas ve Eşneviye gibi yerlerdeki aşiretlerin silahlarını muhafaza etmelerine ise dolaylı olarak ses çıkarmamıştı. Bu arada Kürt temsilcilerin her birine bir eyer, altı metre basma kumaş ve bir miktar mermi hediye edilmişti. Daha doğusu Kürtler bunları kendi paraları ile almış; ancak daha sonra paraları iade edilmişti. Nihayetinde Kürt misafirler iki haftalık Sovyet Azerbaycan'ı seyahatinden sonra Bağirov'dan aldıkları önerilerle İran'a geri dönmüşlerdi.

Bakü'ye yapılan ilk ziyaret Howell'in de ifade ettiği gibi Sovyet yetkililerin Kürt milliyetçiliğini kullanmak için tasarladığı planın parçası değilmiş gibi görünüyordu. Ancak Bakü'deki Sovyet temsilcilerin aldığı pozisyon ne olursa olsun Kürtler Sovyetler Birliği'nin desteğinden emin bir şekilde İran'a dönmüşlerdi. Birinci Bakü ziyareti ile Sovyet yetkililer İran'daki Kürt hareketinin geleceğini hangi kanaldan idare edeceklerini anlamaya başlamışlardı. Bakü'ye davet edilen aşiret reisleri

Sovyetler Birliği'nin gelecekteki İran planları için uygun bulunmamıştı. Bu nedenle Sovyet yetkililer daha kolay idare edebileceklerini düşündükleri muhafazakâr bir din adamı olan Gazi Muhammed'e yönelmiş ve müzakereleri çoğunlukla onunla yürütmüşlerdi. Bağirov bu ziyarette Kürtleri siyasi bir parti kurma, Kürtçe yayın yapma ve lider seçme konularında doğrudan teşvik etmemişti. Ayrıca onlara bağımsız Kürdistan için henüz erken olduğunu söylemiş ve sadece özerklik konusunda Sovyet desteğinin sağlanabileceğini belirtmişti. Bağirov'un Kürtlere siyasi bir tavsiye vermemesinin en önemli nedeni Sovyetler Birliği'nin Almanlara karşı yürüttüğü savaşı. Emin'in de belirttiği gibi Rusların öncelikli amacı Almanlarla yürütülen savaşı devam ettirmek, kendi işgal bölgelerinde asayiş sağlamak ve Kürtlerle dostça ilişkiler kurup onları Sovyet siyasetine yakınlaştırmaktır. Emin'in bu görüşünü İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullard da ülkesinin Dışişleri Bakanı Mr. Bevin'e gönderdiği "Rusya ve Kuzey İran" başlıklı raporunda doğrulamaktadır. Bullard bu raporunda Kürtlerin Bakü'ye yaptığı ilk ziyaretle ilgili şunları aktarmıştır: "(...) Kürtlerin Bakü'ye yaptığı ve çok fazla bahse konu olan ilk ziyaret için fazlaca yargılama yapmaya gerek yoktur. Üç Tarafın İttifakı Anlaşması'na neredeyse hiç uymayan bu ziyaret Kürtler gibi kötü ün yapmış inatçı bir azınlığı Sovyet siyasetine çekme teşebbüsüydü. Kızıl Ordu'nun Kürdistan'da çok zayıf olduğunu ve bu ziyaretin Kürtleri zorlama olmaksızın sessizce elde etmenin

bir yolu olduğunu kabul etmeliyiz. Sovyet yetkililer bu ziyaretten ve belli bir cesaretlendirme döneminden sonra Kürtlere askeri bir uzantıları gözüyle bakacaklardı."

Bullard'ın da raporunda ifade ettiği gibi Birinci Bakü Ziyareti, Üç Tarafın İttifakı Anlaşması'na aykırıydı ve çok fazla tepki çekmişti. Bu konuda hem İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi hem de Tahran Büyükelçisi Aralık 1941'de Sovyet yetkililerden Kürtlerin Bakü'ye götürülmeleri ile ilgili bir açıklama yapmasını istemişti. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Bullard'a Kürtlerin Bakü'ye yaptığı ziyaretin sadece kültürel amaçlı olduğunu, siyasi bir tarafının bulunmadığını ve Kürtlerin kendi isteği ile gerçekleştiğini söylemişti. Ancak bazı Kürt liderleri Bakü'ye yapılan ilk ziyaretin İngilizlerin de bilgisi dâhilinde olduğunu iddia etmişti. Bullard Kürtlerin bu iddiasını yalanlamış ve İngiltere'nin Kürt bölgelerinde merkezi Tahran yönetiminin egemenliğinden yana olduğunu belirtmişti. Bu konuda bir bildiri de yayınlayan Bullard İngiltere'nin hiçbir şekilde Tahran yönetimi aleyhine Kürtlerle işbirliği yapmadığını vurgulamıştı.

İKİNCİ BAKÜ ZİYARETİ

1941 yılının sonlarında gerçekleşen Birinci Bakü Ziyaretinden sonra yaklaşık dört yıllık bir süre boyunca Kürtlerden hiç kimse Sovyetler Birliği'ne çağırılmamıştı. Bakü'ye yapılan iki ziyaret arasında bu kadar sürenin olmasının nedeni savaşın değişen koşulları, ilk Bakü ziyareti gösterilen tep-

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İRAN KÜRTLERİ SİYASETİ (1941-1945)-II

ki ve Sovyetler Birliği'nin savaşın sonuna kadar kesin bir Kürt politikası belirlememiş olmasıydı. Ancak Stalingrad Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği genel İran politikasının yanı sıra İranlı Kürtler ve Azerbaycan Türkleri ile yeniden ilgilenmeye başlamıştı. 1945 yılına gelindiğinde ise savaşın kazanan tarafında bulunan Sovyetler Birliği İran'a karşı daha sert bir politika takip etmeye başlamıştı. İran Azerbaycan'ındaki baskı unsurlarını harekete geçiren Sovyetler Birliği'nin bu politikasında Kürtlere ve Azerbaycan Türklerine büyük görevler düşmüştü. Bu nedenle Kürtlerin İkinci Bakü Ziyareti Sovyet yöneticiler için çok daha önemliydi ve bu ziyarette ilkinde olduğu gibi Kürtlerden sadece Sovyet konukseverliği ve ülkeleri hakkında iyi izlenimler edinmeleri istenmeyecekti. İkinci Bakü ziyaretinin asıl amacı İran'daki Kürt

Mahabad Cumhuriyeti
hükümeti ve Molla Mustafa
Barzani

siyasi hareketini yani Komela J. Kaf Partisi'ni Sovyet yanlısı bir çizgiye çekmekti. Eagleton'un da ifade ettiği gibi Sovyet yetkililer bu ziyarette Kürtlerden Komela J. Kaf Partisi'ni dönüştürmelerini isteyecek ve Azerbaycan hareketi ile uyumlu olması şartıyla Kürtlere talep ettikleri yardımı yapacaklardı.

Tebriz Konsolosluğu'nda görevli Sovyet Siyasi Subayı General Selim Atakçiyov Eylül 1945'te Gazi Muhammed'den bir Kürt heyeti oluşturarak Sovyetler Birliği'ne gidip Kürdistan'ın geleceği hakkında görüşmeler yapmasını istemişti. Gazi Muhammed General Atakçiyov'un bu talebine uygun olarak bir isim listesi hazırlamış ve Sovyet yetkililerin onayına sunmuştu.

Gazi Muhammed'in Sovyet temsilcilerle istişare içerisinde hazırladığı bu listede şu isimler yer almaktaydı: "Mahabad'dan Menaf Kerimî ve Ali Reyhanî, Bukan'dan Kasım İhanîzade, Miyanduab'dan Seyf Gazi, Mameş aşiretinden Abdullah Kadirî, Kak Hamza Nalus, Batı ve Güney Urumiye aşiretlerinden Nurî Bey Beyzade (Herki)." Kürt temsilciler önce Tebriz'e gitmiş ve buradaki Sovyet hastanesinde çalışan Doktor Samedov'la seyahatin nasıl ve ne zaman gerçekleşeceği ile ilgili bir görüşme yapmışlardı. Samedov heyetkilere sadece belirteceği tarihte Tebriz'deki Jale Misafirhanesi'nde toplanmalarını söylemişti. Burada toplanan Kürt heyeti daha sonra Tebriz Tren Garı'na götürülmüştü. Trenle Bakü'ye hareket ettirilen heyete Sovyet Azerbaycan'ında seyahat edebilmeleri için bir de otomobil tahsis edilmişti. Kürt heyeti Bakü'de

Bağirov Kürtlerin yardım taleplerinin neler olduğunu anlamış ve onlara şu vaatlerde bulunmuştu: 1) Tank, top, makineli tüfek, otomatik silah vs. gibi savaş malzemeleri birkaç defa da Mahabad'a gönderilecektir. 2) Kürtlere önemli ölçüde ekonomik yardım yapılacaktır. 3) Bakü'deki askeri okula talep eden bütün Kürt öğrenciler kabul edilecektir. Ayrıca 80 gönüllü Kürt öğrencisinin Tebriz'de kurulacak olan askeri okula kabul edilmesi Seyyid Cafer Pişeveri'den istenecektir. 4) Kitap ve gazete basımı için bir matbaa makinesi ve gerekli malzemeler Mahabad'a gönderilecektir.

çiçeklerle karşılanmıştı. Heyete Aliyev ve Eyyüp Kerimî rehberlik etmiş ve onları şehrin kuzeyindeki Merdaken Otel'i'ne götürmüştü. Kürt heyeti Bakü'de kaldıkları ilk dört gün şehri gezmiş, tiyatro ve operaya götürülmüştü. Heyetkiler seyahatin dördüncü gününde Sovyet Azerbaycan'ı Başbakan'ı Mir Cafer Bağirov ile görüştürülecekti. Aliyev, Bağirov ile yapacakları görüşmede nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili heyetkilerle önceden bir bilgilendirme yapmıştı. Heyetkiler de taleplerini içeren bir listeyi Bağirov'a iletmesi için Aliyev'e vermişti. Bukan kasabasındaki aşiret reislerinden olan Kasım İlhanizâde tarafından yazılan bu listede bağımsız Kürdistan'ın kurulması için Sovyetler Birliği'nin Kürtleri siyasi, ekonomik ve askeri olarak desteklemesi isteniyordu. Heyetkiler daha sonra Bağirov'un huzuruna çıkarılmıştı. Bağirov Kürt misafirlerini iyi dilleklemlerle karşılamıştı. Onun konuştuğu Azerbaycan Türkçesi İran Azerbaycan'ında da konuşulduğu için Kürtlerin aşina olduğu bir dil-

di. Bağirov toplantıyı "Sovyetler Birliğinin Milli Meseleler Hakkındaki Düşünce İnanışı Nasıldır?" sorusuyla başlatmıştı. O, her milletin bütün kültürel özelliklerini koruyarak milli haklarını elde etmesi gerektiğini ve ayrıca bu milletlerin kendi geleceklerini, bağımsızlık veya özerklik konusunda, kendilerinin tayin etmeleri gerektiğini söylemişti. İran'ın Gilek, Türk, Kürt ve daha başka birçok milleti bünyesinde barındıran çok uluslu bir devlet olduğunu aktaran Bağirov bu milletlerden her birinin bir gün bütün meşru haklarını elde edebileceğini belirtmişti. Bunun için öncelikle İran Azerbaycan'ındaki demokratik hareket ülkedeki diğer etnik unsurlar tarafından desteklenmeliydi. Bağirov bu bağlamda özgürlük talep eden İranlı Kürtlerin Azerbaycanlı Türklerle birlikte çalışmasının elzem olduğunu aktarmıştı. Bağirov heyetkilerle ayrıca İran Kürtlerinin başarısının doğrudan doğruya Irak ve Türkiye Kürtlerinin zaferiyle bağlantılı olacağını söylemiş ve onlardan arzuladıkları bağımsızlık

için acele etmemelerini istemişti. O, Kürtlere İran Azerbaycan'ının özerkliği elde edildiği zaman Kürdistan'ın da özerkliğinin garanti altına alınacağı sözünü vermişti. Bağirov'un İran'daki diğer azınlıkların özgürlüğünü Güney Azerbaycan Hareketi'nin başarısına bağlaması Kürt heyetinde hayal kırıklığı yaratmıştı. Roosevelt'in de belirttiği gibi Mahabad'ın da dâhil olduğu İran Azerbaycan'ının batısındaki Kürtlerin Türk milliyetçiliğine adanmış bir partiye katılmaları söz konusu olamazdı. Bu nedenle Gazi Muhammed ve beraberindekiler Bağirov'a Kürt halkının da Azerbaycan Türkleri gibi tamamıyla tabii olan haklarını elde etmek için çaba gösterdiğini ve Azerbaycan çerçevesi dışında özerk bir yönetim kurmaya kararlı oldukları cevabını vermişti ve ondan Kürt hareketinin de Sovyetler Birliği tarafından desteklenmesini istemişti. Kürt heyetinin bu tepkisi Bağirov'u çok etkilemişti. O, Kürtlerin tepkisinden sonra daha coşkulu bir konuşma yapmış, onlara bir takım vaatler verdikten

sonra yumruğunu masaya vurarak "Sovyetler Birliği var olduğu sürece Kürt halkının özgürlüğü garanti altında olacaktır" demişti. Gazi Muhammed, Bağirov'un bu sözleri karşısında duygulanmış ve selama durarak şunları söylemişti: "Yoksulluk, zulüm ve baskı gören bir millet kendisine doğru bir yardım eli uzatılır ise sadece o eli sıkamaz ayrıca öper de."

Gazi Muhammed'in konuşmasından sonra toplantıya bir süre ara verilmiş ve çay içildiği sırada Bağirov'la Gazi Muhammed arasında gayri resmi bir görüşme daha yapılmıştı. Bu görüşmenin konusunu Kürtlerin talepleri oluşturmaktaydı. Gazi Muhammed Kürtlerin taleplerini eski bir Kürt fıkrası yoluyla anlatmaya çalışmıştı. Bir Kürt köylüsünün başından geçen olay üzerinden Kürtlerin genel ihtiyaçları hakkında izahatta bulunan Gazi Muhammed'in Bağirov'a anlattığı hikâye şöyleydi:

Bir Kürt köylüsüne köyün ağası bir av köpeği hediye etmişti. Bu köylü ertesi gün ağanın huzuruna çıkmış ve ona şöyle demişti: Kurban tekrardan binlerce kez teşekkür ederim. Bu duruma şaşırın ağa 'Bir av köpeği için bu kadar teşekkür ne gerek var?' diye sormuştu. Köylü cevap vermiş ve demişti ki: Ağa bana bir av köpeği verdi ve ben eminim ki O, bu köpekle ava gitmem için bana bir at da hediye etmeyi düşünüyordur. Atı verdiği zaman kesinlikle atın ihtiyacı olan yemi de verecektir. Bunların hepsinden sonra, av köpeği, at ve bunların sahibinin barınabilmesi için bir dört duvar da sağlayacaktır. Bu nedenle ben kendimi çok şanslı

görüyor ve bana bu hediyeleri veren ağaytsul ediyorum.

Gazi Muhammed'in anlattığı bu hikâyeyi dinleyen Bağirov Kürtlerin yardım taleplerinin neler olduğunu anlamış ve onlara şu vaatlerde bulunmuştu: 1) Tank, top, makineli tüfek, otomatik silah vs. gibi savaş malzemeleri birkaç defa da Mahabad'a gönderilecektir. 2) Kürtlere önemli ölçüde ekonomik yardım yapılacaktır. 3) Bakü'deki askeri okula talep eden bütün Kürt öğrenciler kabul edilecektir. Ayrıca 80 gönüllü Kürt öğrencisinin Tebriz'de kurulacak olan askeri okula kabul edilmesi Seyyid Cafer Pişeveri'den istenecektir. 4) Kitap ve gazete basımı için bir matbaa makinesi ve gerekli malzemeler Mahabad'a gönderilecektir. Bağirov Kürt heyetine bu yardım sözünü verdikten sonra onlara Mahabad'da kurulan Komela J. Kaf Partisi ile ilgili görüşlerini de şu şekilde açıklamıştı:

"Kürtler sadece J. Kaf Topluluğu ve teşkilatı ile hiçbir şey elde edemezler. Günümüzde bütün kapılar demokrasiye açılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'ne, Britanya'ya ve Sovyetler Birliği'ne bakın. Kürt halkının özgürlük hareketi sadece halka dayanarak kurulacak olan Kürdistan Demokrat Partisi'nin bayrağı altında ilerleyebilir ve bir geleceğe sahip olabilir." Emin'in ve Roosevelt'in de belirttiği gibi Bağirov, silahı bir mücadele yöntemi olarak benimsemeyen ve gizli olarak faaliyet yürüten Komela J. Kaf ile İran'daki Kürt hareketinin başarıya ulaşacağına inanmıyordu. Bu nedenle Gazi Muhammed ve beraberindekilerden Ko-

mela J. Kaf yerine Demokrat Parti adı altında yeni bir siyasi hareket başlatmalarını istemişti. Bağirov ayrıca Molla Mustafa Barzani'nin Irak'taki isyanı ve Rızgari Kurd Hareketi hakkında da konuşmuş ve heyetkilerle bu konuda şunları söylemişti: "Molla Mustafa Barzani'nin Irak'taki silahlı ayaklanması ve Büyük Kürdistan ideali ile kurulan Rızgari Kurd birbiri ile bağlantılıdır. Barzani İngiliz casusu olabilir. Onunla ilişkilerinizde, yapacağınız sözleşme ve anlaşmalarda dikkatli olmanız gerekmektedir." Bağirov daha sonra heyetkilerden İran'a döndüklerinde Bakü'ye yaptıkları seyahatle ilgili hiçbir şey söylememeleri istenmiş ve görüşme bu şekilde sonlanmıştı.

Kürt heyeti Bağirov'la görüştüktan sonraki gün Bakü'nün cazip bölgelerini ziyarete götürülmüştü. Onlara refakat eden Eyyüp Kerimî, Molla Mustafa Barzani'nin bir grup silahlı birlikle beraber Keliy-i Şin bölgesi yakınlarına geldiğini ve İran topraklarına geçmek istediği bilgisini verdi. Aynı gün heyete Tiflis'e yapacakları seferin iptal edildiği ve bu nedenle ne zaman isterlerse dönebilecekleri bilgisi de verilmişti. Kürt temsilciler Bakü'deki son günlerinde birkaç deste gül ile Kurof heykelinin yakınında bulunan Âzizov'un anıtına gitmiş ve ellerindeki gülleri Âzizov'un mezarına serpiştirmişlerdi. Burada Kürt temsilcilerden Kasım Ağa İlhanîzade'nin anıtına çiçek bırakıldığı sırada heykelin hemen ayaklarının altında akşam namazını kılması heyetkilerin unutmayacağı bir hatıra olarak akıllarında kalmıştı. Aynı akşam Kürt misa-

firlerin şerefine kaldıkları otelde bir parti verilmişti. Azerbaycanlı şarkıcılar misafirlerin şerefine şarkılar söylemişti. Bu şarkıcılardan bazıları Gazi Muhammed'den uzakta alkol almıştı. Kürtler genel olarak muhafazakâr oldukları için Azerbaycanlı şarkıcılar içki içtiklerinin görülmesini istememişti. Hatta Sovyet temsilciler Kürt heyeti Bakü'ye vardığında onlar için koyun kurban ettiği zaman bile heyettekiler bunun İslâm'a uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığını anlamak için yoğun çaba sarf etmişlerdi. Ertesi günün sabahı Kürt temsilciler otomobil ile otelden ayrılmış ve kendilerini Bakü'ye getiren tren istasyonuna gitmişti. Heyetteki temsilcilerin her birine Stalin'in çerçevenilmiş bir fotoğrafı hediye edilmişti. Kürt heyeti Bakırov'un aksine Barzani hakkında kötümser düşünmüyordu. Onlara göre Barzani sonuç itibarı ile bir Kürt'tü ve eğer günün birinde Kürtlerin tarihi arzularına ulaşırsa bütün Kürtler birbirine kenetlenecek ve yabancıların bu halk üzerindeki bütün komploları boşa çıkmış olacaktı.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD tarafından işgal edilen İran, savaş boyunca bu ülkelerin mücadele alanı olmuştur. Her üç büyük güç de savaştan sonra bu ülkede kalıcı olmanın veya buradaki nüfuzunu sürdürmenin yollarını aramıştır. İngiltere ve ABD buna İran Hükümeti'nden çeşitli imtiyazlar elde ederek ulaşmaya çalışırken Sovyetler Birliği imtiyaz elde etmenin yanı sıra bu

ülkedeki milliyetçi azınlıkları ve kendisine yakın Tudeh Partisi gibi sol unsurları kullanarak ulaşmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği savaş yıllarında kendi işgal sahasında kalan İranlı Kürtleri ve Azerbaycan Türklerini ülkede kalıcı bir nüfuz alanı elde etmek için desteklemiş ve örgütlemişti. İşgalden hemen sonra Mahabad'da kurulan Komela J. Kaf örgütü komünist bir yapılanma olmamasına ve İslâm'ı referans almasına rağmen büyük bir devletin himayesine duyulan ihtiyaçtan dolayı Sovyetler Birliği ile yakınlaşmıştı. İran'daki Sovyet yetkililer başlangıçta büyük Kürt aşiretleri üzerinden bir siyasi hareket oluşturmayı ve Komela J. Kaf'ı aşiret güçleriyle konsolide etmeyi tasarlamıştı. Ancak Sovyet yetkililer Birinci Bakü Ziyaretinde aşiret reislerini istedikleri gibi kontrol edemeyeceklerini görmüş ve saygın bir din adamı olan Gazi Muhammed üzerinden Mahabad'daki Kürt hareketini şekillendirmeye karar vermişlerdi.

Sovyetler Birliği'nin İran Kürtleri politikası Birinci Bakü Ziyaretinden sonra hem İran Hükümeti'nin hem de İngiltere ve ABD'nin muhalefetinden ve henüz Almanlara karşı kesin bir zafer elde edilemediğinden dolayı 1944 yılında gerçekleşen başarısız petrol imtiyazı müzakerelerine kadar beklemede kalmıştı. İran Hükümeti'nin Sovyetler Birliği'nin imtiyaz taleplerini reddetmesinden sonra Ruslar bu ülkedeki ayrılıkçı azınlıklar üzerindeki egemenliğini arttırmış ve Kürtlerden bir heyeti ikinci defa Bakü'ye davet etmişti. Sovyet yetkililer, İkinci Bakü Zi-

yaretinde Kürt heyetinden Tebriz merkezli Azerbaycan hareketini desteklemeleri ve Komela J. Kaf yerine silahlı unsurları da bulunan yeni ve daha örgütlü bir parti kurmalarını istemişlerdi. Kurulmasını istedikleri parti Kürdistan Demokrat Partisi'ydi. Sovyet yetkililer bu ziyarette Kürt Heyeti'ne çok sayıda silah ve mühimmat, para yardımı, matbaa ve kâğıt sağlama sözü de vermişti. Ancak Sovyet yetkililer bu sözleri tam olarak yerine getirmemişti. Özellikle Gazi Muhammed'in talep ettiği tank, top gibi ağır silahlar hiçbir şekilde Kürtlere teslim edilmemişti. Sovyet yetkililerin Kürtlere yeterince yardımda bulunmamalarının nedeni onlara Azerbaycan hareketinden daha az değer atfetmelerinden ve güvenmemelerinden ileri gelmekteydi. İkinci Bakü Ziyaretinde Bağırov'un Kürt heyetinden Azerbaycan hareketine tabi olmalarını istemesi ve Kürdistan'ın bağımsızlığını Türkiye ve Irak'taki hareketlerin başarısına bağlaması bu durumu çok iyi bir şekilde örneklemektedir. Netice itibarıyla Kürtler komünist değildi ve Komela J. Kaf'ın Azerbaycan Demokrat Partisi'nde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde yetişmiş kadroları yoktu. Bu durum Sovyetler Birliği'nin Kürt hareketine daha az yardım yapmasının ve bu hareketi Azerbaycan ayrı bir oluşum olarak kabul etmemesinin en önemli nedeniydi. Ruslar yine de kendi çıkarları doğrultusunda Tebriz ve Mahabad'taki iki ayrılıkçı hareketi de idare etmeyi bilmiş ve İran'daki hedeflerine ulaşmaya yakınlaştıklarını düşündükleri bir anda kendi kontrolündeki her iki oluşumu da yalnız bırakmıştı.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İRAN KÜRTLERİ SİYASETİ (1941-1945)-II

K A Y N A K Ç A

- Arfa, Hasan, Kurdhâ (Yek Berersi-î Târihî ve Siyasî), Tercümeşode Ez Metn-i İngilizce: Muhammed Ra'ûf Murâdî, Mû'esse-î Çâp ve İntişârât-ê Daneşgâh-ê Tehran, Tehran, 1382 hş.
- Avery, Peter, Târih-i Muâssır-ı İrân (Ez Tesis-i Silsile-yi Pehlevî Ta Kûdetâ-yi 28 Mordad 1332), II, Tercüme-yi Ez İngilizce Be Farsi: Muhammed Refîî Mehrâbadî, Mûesse-yi Matbûât-ı Âtâî, Tehran, 1373 hş., 192.
- Beluriyan, Ganî, Berg-i Sezb (Âlê Kûk), Tercüme: Rezâ Heberî, İntişârât-ı Mûessese-yi Hîdmat-ı Ferheng-i Resâ, Tehran, 1379 hş.
- Berzûyî, Muctebî, Ūza-yi Siyasî-yi Kudîstan Ez 1258 Tâ 1325 hş., Neşr-ı Fikr-î Nû, Tehran, 1378 hş.
- British Documents On Foreign Affairs, Part IV, Series: B, Near and Middle East 1946, Vol: I, Universty Publications of America 1999.
- Câmî, N., Gozeşte Çırağ-ı Rah-ı Âyende Est (Tarih-i İrân Der Fâsile-yi Do Kudetâ), İntişârât-ı Kaknûs, Tehran, 1362 hş.
- Celâyipûr, Hamid Reza, Gazi Muhammed (Kurdîstan Der Salhâ-yi 1320 Ta 1324), Mûessese-yi İntişârât-ı Emir Kebîr, Tehran, 1369 hş.
- Eagleton, William, Mahabad Kürt Cumhuriyeti 1946, Çev Mehmet Emin Bozarıslan, Komkar Yayınları, Köln Almanya, 1989.
- Emin, Nûşîrvân Mustafî, Hukûmet-i Kudîstan (Kurd Der Bâzi-yi Siyasî-yi Şorevî, Tercüme: İsmail Behtiyârî, İntişârât-ı Benke-yi Jîn, Süleymâniye, 2005.
- Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1946, The Near East and Africa, Volume: VII, Government Printing Office, Washington, 1969.
- Howell, Wilson Nathaniel, The Soviet Union and The Kurds: A Study of National Minority Problems in Soviet, University of Virginia, (Yayınlanmamış Doktor Tezi), Virginia-1965.
- Işık, İbrahim S., A'da Z'ye Kürtler (Kişiler-Kavramlar-Kurumlar), Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.
- İttılâ't, 30 Azer 1320 hş. (21 Aralık 1941) Şomare: 4744.
- Jwaideh, Wadie Kürt Milliyetçiliği'nin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, Çev. İsmail Çekem, Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kinnane, Derk, The Kurds and Kurdistan, Oxford University Press, London, 1964.
- Koohi-Kamali, Farideh, The Political Development of the Kurds in İrân (Pastoral Nationalism), Palgrave and McMillian, New York, 2003.
- Kutschera, Chris, Kürt Ulusal Hareketi, Çev: Fikret Başkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mahmudzâde (Âso), Kadir, Hâtîrât-ı Zindegi-yi Pormâcerâ-yi Doktor Âso (Çehre-yi Mehabad), Neşr-ı Hûr, Tehran, 1374 hş.
- Mecmû'â-yi Gevânîn-i Muzû' ve Mesâyel-i Musûbe-yi Duvre-yi Sizdehom, Gânûngozerî Evvel-i Azer Mah 1320-30 Aban Mah 1322 hş.
- Mehdigelî Hidâyet Muhber'us-Saltana, Hâtîrât û Hâtîrât (Tûşele Ez Târih-i Şeş Pâdişâh ve Gûşe Ez Duvre-yi Zindegi-yi Men), Ketabfurûşî-yi Zevvâr, Tehran, 1344 hş.
- Merâgeî, Ali Murâdî, Ez Zindân-ı Rıza Han Ta Sedr-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan: Berersi-yi Zindegi ve Ârâ-yi Seyyid Ca'âfer Cevadzâde (Pişevî) Bâ Nigâh-ı Dûbare Be Zuhûr û Sukût-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan, Neşr-ı Evhedî, Tehran, 1382 hş.
- Mut'âzed, Hosrov, Tarih-î Pencah-u Heft Sal-ı İrân Der 'Âsr-ı Pehlevî (Fe'âliyethâ-yi Cudaser-î ve Tecziyetalebane-yi Der 'Âsr-ı Pevlevîhâ), İntişarat-ı Ulmî, Tehran 1380 hş.
- Nadirî, Mahmud, Hizb-i Demokrat-ı Kudîstan-ı İrân, Mûessese-yi Mutâlât ve Pejuheşha-yi Siyasî, Tehran, 1394 hş.
- O'ballance, Edgar, Irak Kürdistan'ı Kurtuluş Mücadelesi (1961-1970), Çev. Mehmet Görelî, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977.
- O'ballance, Edgar, The Kurdish Struggle (1920-1994), Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Pesyan, Necefgele, Ez Mehabad-ı Hûnin Ta Kerânehâ-ı Âras (Sernevest-ı Gazi Muhammed, Sadr Gazi, Seyf Gazi, Şeyh Ahmed, Molla Mustafa Barzani ve 'Aşâyer-ı Barzani), Tahran 1328 hş.
- Roosevelt, Archibald, For Lust of Knowing (Memoirs of An İntelligence Officer), Little Brown and Company, The United States of America, 1988.
- Roosevelt, Archie Jr., "The Kurdish Republic of Mahabad", Middle East Journal , Vol. 1, Jul. 1947, 247-269.
- Samedî, Seyyid Muhammed, Negâh-ı Be Tarihî Mehabad, İntişârât-ı Rehru-yı Mahabad, Mahabad, 1373 hş.
- Şerefkendi (Hejâr), Abdurrahman, Şelem Şûrbâ (Hûdzindeginâme-yi Ustâd Abdurrahman Şerefkendi, Hejâr), Tecume: Rezâ Kerim Mucâver, Kurdîstan Nikzâde, Neşr-ı Âna, Tehran, 1390 hş.
- Tal'â, Huşeng, Peymân Herigî, Guşehâ-yi Penhân-ı Tut'îye Berâyı Tecziye-yi Mehabad, İntişârât-ı Semergend, 1389 hş.
- Vali, Abbas Kürdîstan Cumhuriyeti (İrân'da Kürt Kimliği'nin Oluşumu), Çev: Zeri İnanç, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Zûgî, İrec, İrân ve Kudredha-yı Bozorg Der Ceng-i Cihân-ı Dovvom, İntişârât-ı Pâjeng, Tehran, 1367 hş.
- Yassin, Borhaneddin A., Tasavvur mu Gerçek mi? Mahabad Kürt Cumhuriyeti (Büyük Güçlerin Politikasında Kürtler 1941-1947), Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

ESMAİL SHAMS

FARŞÇADAN ÇEVİREN: SETAREH SARRAFİ

Hewraman, coğrafî ve idari sınırları nispeten belirli olup, göreceli, nispi doğal ve beşeri özelliklerinden dolayı "bölge" olarak adlandırılabilir bir alandır. İran Kürdistanı'nın önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Hewraman, Kirmanşah eyaletinin kuzeybatısında, Kürdistan eyaletinin güneybatısında ve Halebçe'nin (Irak Kürdistan Bölgesi Yönetimi) doğusunda bulunmakta ve doğal konumu itibarıyla Zagros Dağları'nda yer almaktadır. Hewraman, kuzeyde Meriwan ilçesine bağlı Servabad'a, güneyde Civanrûd ilçesine, doğuda Kamyaran ve Revanser ilçelerine ve batıda ise Halebçe ilçesi ile sınırdır.¹

Hewraman'ın batı sınırında, kuzeybatı tarafından Senedec'den

Meriwan'a giden anayolda, Servabad'dan yaklaşık on beş kilometre sonra ve Meriwan'a yirmi kilometre kala, Biyekre üç yolunda bir yan yol bulunmaktadır. Bu yoldan birkaç kilometre sonrasında Hewraman coğrafyası başlamaktadır. Burada artık Zerîwar ve Meriwan göllerinin çevresindeki kırık ve düz alanların yerini yüksek dağlar, ormanlar ve çayırıklar almaya başlar. Kirmanşah yolunun güneybatısında, doğuda Ruvan-ser Vadisi'nin Palengan dağ geçidi noktasının bittiği yerde Hewraman, kuzeybatıda görünen aynı özelliklerle başlamaktadır. Hewraman bölgesinin bitiş noktası, batı sınırında ve İran resmi sınırları dışında, dağların bittiği ve Şehr-i Zor Vadisi'nin başladığı Hermal ve Biyare şehirlerinin etrafındaki köylerdedir. Güney tarafında

ise Sirwan Nehri ve Hewraman'ın yüksek dağlarını geçtikten sonra, Zehab ve Kasr-i Şîrîn vadileri başlamaktadır. Son tahlilde, yukarıdan bakıldığında Hewraman, dört vadinin ortasında bir dağ adası görünümündedir.

Hewraman coğrafyasının, siyasi ve idari olarak İran sınırları içinde Kirmanşah ve Kürdistan eyaletlerinin farklı ilçelerinin yanı sıra, İran sınırları dışında Irak'a kadar yayıldığı, ayı zamanda mevzubahis bölgenin uygun bir haritasının da olmadığı dikkate alındığında, Hewraman'ın kapsadığı alanı ve konumunu tam olarak tespit etmek zordur. Ancak bu eksikliklere rağmen, Hewraman'ın 35 derece enlem ile kuzey 35 derece ve 23 dakika, 46 derece 4 dakika, 46 derece ve 40 dakika doğu enlemlerinde yer aldığı söylenebilir.

DOSYA: HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

Şekil olarak ise kuzey boylam yönünde ve Zagros Dağları'nın uzantısında, kuzeybatı-güneydoğu yönünde yer alan bir dikdörtgen gibidir. Bu bölgenin genişlik alanı yaklaşık 2500 ile 3000 kilometreka-re arasındadır ve 35 derece ile 35 derece ve 23 dakika kuzeydeki konumu sebebi ile Hewraman, İran'daki ılıman coğrafi bölgelerden biri sayılır.²

Safevi döneminden itibaren Hewraman, "Sultan" unvanı taşıyan (yerel tabirle San) yerel bir hükümdar tarafından idare edilmekte ve yönetim babadan oğula geçmek suretiyle devam etmekteydi. Bu hükümdarlar devlete vergi ödemekle yükümlüydüler. Bu nedenle tarih boyunca Safevi dönemine kadar, Hewraman'ın coğ-

Molla Hamit, Pîr Şalyar'ın evinde toplanan halka vaaz veriyor. 'Şevnişt' adı verilen törende cemaatle birlikte 'Çaştê Tişê' adlı yemek yenir ve def eşliğinde zikir yapılır.

www.husamettinbahce.com

rafi sınırları, daima idari ve siyasi sınırlar ile uyumlu olmuştur. Hicri 4 Muharrem 1049 / 6 Mayıs 1639 tarihinde Osmanlı-Safevi devletleri arasında yapılan Zehab Antlaşması'na göre, Qel'e Zelem (Zelem Klesi), Qel'e Zincîr (Zincir Kalesi), Şeh-rizor ve Qizilce gibi Hewraman'ın birçok yeri Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bahsi geçen antlaşma sonucu gerçekleşen değişiklik ise Hewraman'ın coğrafi, idari, kültürel ve dilsel yapısının bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu antlaşmaya istinaden İran'ın Hewraman ve Merîwan kalelerindeki sınırları tespit edilmiş; Cafê Ziyaeddînî ve Harûnî aşiretlerinin toprakları Osmanlı'ya; Biyre ve Zerdûyî aşiretleri ise İran'a bırakılmıştır.³ Buna rağmen Hewraman sultanları, Osmanlı'ya

DOSYA : HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

Hawramani bir adam, "Türbe" töreni kapsamında Pir Xalo Türbesi'ni ziyaret ettikten sonra dua ediyor.

www.husamettinbahce.com

birakılmış olan bölgelerde yaşayan Hewramilere, gayriresmi bir şekilde Kaçar dönemine kadar, hüküm sürdüler.

Osmanlı Hewraman'ı, ki Lehûn Hewraman'ından ayrıldıktan sonra, daha çok Şehrızor Hewramanı olarak meşhur oldu. Şehrızor Hewraman'ı, günümüzde Irak Kürdistan bölgesinin Halepçe eyaletinin doğusunda ve Halepçe şehrine bağlı bir ilçedir. Şehrızor Hewraman'ı, İran Hewramanı'nın batı ve güneybatısında yer almaktadır. Bu bölge, güneyde Halepçe ve Sirwan Nehri, batıda Seyid Sadiq şehri, kuzey ve kuzeydoğuda İran'da yer alan Hewraman, özellikle Newsûd ve Dezî şehirleri ile sınırdır. Hewraman'ın bir kısmının Osmanlılara ilhak edilmesinden sonra, İran Hewraman'ından geriye kalan diğer bölgeleri, Kaçar dönemi boyunca (1794-1925) ve Pehlevi döneminin başlarına kadar birbirine bağlı olarak Kürdistan eyaletinde yer aldı ve Hewramanê Lehûn, Hewramanê Text, Hewraman Javrûd olarak üç bölgeye bölündü. Hewramanê Text, kuzey ve doğuda Senendec'e, batıda Şehrızor'a ve güneyde Hewramanê Lehûn ve Cevanrûd ile sınırdı ve hicri 1268 yılında otuz iki köyden oluşup, dört bin nüfusa sahipti.⁴ Senendec'in aktardığına göre, merkezi Nufsûd (Newsûd) olan Hewramanê Lehûn, hicri 1280 yılında yirmi iki köy ve beş bin nüfusa sahipti.⁵ Javrûd ise Sanandej'in dört mil güneyinde

DOSYA: HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

bulunup, hicri 1270 senesinde 58 köye sahip idi.⁶

Rıza Şah (1925-1941) döneminde de Hewraman, Kürdistan eyaleti sınırları içinde olan bir bölgeydi. Resmi kaynaklarda Hewraman, Hewramanê Lehûn, Hewramanê Text, Hewramanê Dizilî ve Hewramanê Rezab olmak üzere dört bölgeye ayrılmaktaydı.⁷ MacKenzie de "Avroman" başlığı altında yazdığı makalesinde yukarıda bahsi geçen bu bölünmeye dayanarak, Hewraman'ı: Newsûd merkezi ile Hewramanê Lehûn, Hewraman şehri merkezi ile Hewramanê Text, Dezlî merkezi ile Dezlî ve Kusalın Dağı etrafında Rezab olmak üzere dört bölge olarak belirtmiştir.⁸

Pir Şaiyar'ın töreni kapsamında özel bir yemek olan Çaçtê Tişê'nin hazırlanması

www.husametinhahce.com

Tarihi verilere göre şemsi 1329 senesinde (miladi 1950), Hewramanê Text üç köy ve kırk yedi kasaba, Hewramanê Lehûn ve Javrûd ise her biri on yedi kasaba ile resmi olarak Senendec'e bağlı bölgelerdi. Bu dönemde Pawe gibi Hewraman'nın diğer bölgeleri Cevanrûd'da yer alıyordu.⁹ Lakin daha sonraları Pawe bir bölgeye dönüşüp Hewramanê Lehûn'un merkezi haline gelmiştir. Hewramanê Text'in merkezi ise Rezab köyüne

bağlı, daha çok Hewraman şehri adıyla meşhur olan, Hewramanê Text köyü idi. Şemsi otuzlu yılların sonlarında (1900'lerde) Pawe şehrinin Kürdistan eyaletinden ayrılarak Kirmanşah eyaletine ilhak edilmesi ile, Hewramanê Lehûn'un tüm toprakları bu kentin alanına dâhil edilmiş ve tarihi coğrafyası içerisinde yer aldığı Kürdistan'dan ayrılmıştır. Dolayısıyla, kadim bir coğrafya olan Hewraman'ın, günümüzde İran ve Irak olmak üzere iki ülkenin sınırları içerisinde parçalanmış bir şekilde yer aldığı kaydedilmelidir.

İran sınırları içinde bulunan Hewraman toprakları Kirmanşah ve Kürdistan eyaletlerinde yer almaktadır. Kirmanşah eyaleti-

DOSYA: HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

nin tüm Hewrami bölgeleri, Pawe şehrinin resmi idari havzasında yer almaktadır. Pawe şehri, Hewraman bölgesi topraklarının son noktası olarak, Kirmanşah eyaletinin doğusunda yer almakta ve Şahû Dağı bu bölgenin coğrafi ve idari sınırlarını Kürdistan eyaletinden ayırmaktadır.

Pawe'nin doğusunda yer alan Soran Kürtlerinin toprakları Dorîsan köyünden başlar. Pawe'nin güneyinde bulunan Xaniqah, Gulal ve Deşe köyleri Hewramilerin yerleşim yerleridir. Fakat Pawe-Newsûd yolu üzerinde Nûryab, Necar, Komdere ve Hîrûy köylerinde Soranlar ve ondan sonra Nîsane ve Şeyxan köylerinde Hewramiler meskündür. Pawe'den Merîwan yönünde ilerleyen yolda Vera köyü, Soranların yerleşim yeridir. Bu köyden sonra gelen ve ondan sonraki köy-

Hawramanlilar
Hawraman'ın önemli
bir şahsiyeti olan Şeyh
Osman'ın bir halı üzerine
işlenmiş portresi önünde
sohbet ediyor.

www.husamettinbahce.com

ler tekrardan Hewramilerin yerleşim yerleridir. Sorani köylerde meskûn olanlar, İran ve Osmanlı sınırlarından bu bölgeye göç etmiş olan ünlü Caf aşiretine mensuptur.

İran'ın Kürdistan eyaletinde, Hewramilerin yerleşim bölgeleri coğrafi olarak birbirine komşu ve bitişik olmasına rağmen, idari olarak Senendec, Merîwan, Servabad ve Kamyaran arasında bölünmüştür. Hewraman topraklarının çoğunluğu, Servabad ilçesinde bulunur ki 2008 yılındaki son taksimata göre Merkezi ve Hewraman olarak iki mıntıka ve

Bîsaran, Paygulan, Dezlî, Rezab, Jirîje ve Kusalan köyleri olarak yeniden taksim edilmiştir. Burada dikkat çeken nokta Hewraman bölgesinin eski idari yapısının ve bölümlerinin tamamen bozulmasıdır. Örneğin Hewramanê Javrûd eskiden Senendec'e bağlı bir köy iken, günümüzde ise, biri Javrûd adıyla Kamyaran ilçesinin Merkezi kısmında; biri Doğu Javrûd adıyla Senendec ilinin Merkezi kısmında ve üçüncüsü de Batı Javrûd adıyla Kelaterzan bölgesinde bulunan üç ayrı köye ayrılmıştır. Geçmişte Javrûd'a bağlı bazı Hewrami köyleri, günümüzde Kamyaran'ın Muçeş bölgesi ve Servabad ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Son yıllarda, savaş dönemindeki göç sebebi, ayrıca idari ve ekonomik nedenlerden dolayı birçok Hewrami aile, Hewraman bölgesinden, civa-

DOSYA: HEWRAMAN'A GENEL BİR BAKIŞ

rındaki, Ruvanser, Cevanrûd, Selas, Merîwan ve Kamyaran gibi bölgelere yerleşmiştir. Hewraman'ın civarındaki adı geçen bölgeler, coğrafi ve kültürel açıdan Hewraman ile benzerliklere sahip olmakla birlikte ancak mezkûr bölgeler ile Hewraman'ın konuştuğu lehçe bakımından birbirinden farklılaşmıştı not etmek gerekir. Bu minvalde Hewraman bölgesindekiler Hewramî/Goranî lehçesini konuşurken, mücavir alanlardaki bölgeler ise Soranî konuşmaktadır.

1979 İran İslam devriminden sonra Pawe, Kirmanşah eyaletinin kuzeybatısındaki tek şehir olduğundan ve Ruvanser, Selasê Babacani ve Cevanrûd'un farklı bölgelerini havzasında bulundurduğundan, Pawe ve Oramanat (Hewramanat) sözcükleri bu siyasi-coğrafi bölgenin tanıtılmasında yaygınlaştı. Aslında Oramanat sözcüğü, Oraman'ın Arapça çoğul şek-

li olup bölgenin tarihinde, dilinde ve kültüründe bir geçmişe sahip değildir. Buna rağmen bu kelime Kirmanşah'ın kuzeybatısındaki dört şehri adlandırmak için, yanlış olarak kullanılan bir terim haline gelmiştir.

Coğrafi açıdan, Hewraman ile çevresindeki bölgelerin ilişkisini beyan etmek için çok önemli bir husus varsa, o da dağlar ve ovalar arasındaki bağıdır. Coğrafi peyzaj teorisine göre, dağlarda yaşayanlar, yaşamlarını sürdürebilmek için ovalara ihtiyaç duyarlar ve ovada yaşayanlar da dağlar olmadan yaşayamazlar. Bu nedenle dağ ve ova insanının arasında her zaman karşılıklı bir ilişki var olmuştur. Coğrafi kaynaklarda Şahû ve Dalahuû dağlarının arasındaki bölgenin coğrafi ve kültürel açıdan bir alan olarak ele alınması da ilginçtir. Örneğin, Amir Nizam, Hewraman'ın Şahû'su ve Guran'ın Dalahû'sun-

dan birbirinin karşısında duran ve yüceliğini birbirine gösteren iki görkemli dağ olarak bahseder.¹⁰

Toparlamak gerekirse, günümüzde Hewramilerin yaşadığı alanlar sadece Hewraman bölgesi ile sınırlı değildir. Hewramiler; Merîwan, Senendec, Ruvanser, Ser-vabad, Kamiyaran, Kirmanşah, Halepçe, Süleymaniye ve Tahran gibi şehirlerde yaşamaktadır. Adı geçen şehirler dışında Hewramiler, Qel'e Qurwe bölgesinde bulunan Qurwe şehri, Kirmanşah'ın yakınında olan Kenûle (Kendle) köyünde, Serpolê Zuhab yakınındaki Zerde köyünde, Gehvare'deki Gurecû köyünde, Bacılanların meskun olduğu bölge-olan Kasr-i Şirin'den Kerkük'e, Tuysarkan, Mescidê Süleyman ve ayrıca Mazenderan eyaletinin Behşehr şehrinde bulunan Abdulmeli-ki dört kalesinde (Zaxmerz, Emîra-bad, Huseyn Abad ve Zîvend) de yaşıyorlar. ✓

K A Y N A K Ç A & D İ P N O T L A R

Bahman Sultani, Muzaffer, <i>Tarixê Hewraman</i> , Teshîh: N. Kerimiyan, Tehran, Neşrê İhsan, 1386.	Rezmara, Ali, <i>Coxrafiyayê Nizamî yê İran-Kurdistan</i> , Tehran, 1320.	355. / Moradî, Sebah, "Ehemmiyetê Muqe' ve Wijegîhayê Coxrafiyayî Der Şikgîrî yê Hewraman", <i>Mecmu'ê Meqalatê Hemayeşê Gostereyê Ferhengê Hewraman</i> , Kirmanşah, İntişaratê Tqê Bostan, 1387, ss. 142-144.	kuşîşê H. tebibî, Tehran, 1366, s. 45.
<i>Ketabê Coxrafiya ve Esamî yê Dehatê Kişver</i> , cild 2, İdareyê Sebt ve Ehval, Tehran, 1329.	Senendecî, Şukrullah, <i>Tuhfeyi Nasirî der Tarix ve Coxrafiyayê Kurdistan</i> , bê kuşîşê H. Tebibî, Tehran, 1366.	6	Vaqayî'nigarê Kurdistani, s. 55.
MacKenzie, D.N., "Avroman", <i>Encyclopaedia Iranica</i> , Vol. III, Fasc. 1, 1987.	Vaqayî'nigarê Kurdistani, Eli Ekber, <i>Hedîqeyi Nasirî</i> , bê İhtimamê M.R. Tevekkulî, Tehran, 1379.	7	Rezmara, Ali, <i>Coxrafiyayê Nizamî yê İran-Kurdistan</i> , Tehran, 1320, s. 49.
Moradî, Sebah, "Ehemmiyetê Muqe' ve Wijegîhayê Coxrafiyayî Der Şikgîrî yê Hewraman", <i>Mecmu'ê Meqalatê Hemayeşê Gostereyê Ferhengê Hewraman</i> , Kirmanşah, İntişaratê Tqê Bostan, 1387.	Xacegî İsfehani, Muhammed Me'sûm, <i>Xulaetul Siyer</i> , Tehran, 1368.	8	MacKenzie, D.N., "Avroman", <i>Encyclopaedia Iranica</i> , Vol. III, Fasc. 1, 1987, ss. 110-111
Rezmara, Ali (ed.), <i>Ferhengê Coxrafiyayî yê İran</i> , cild 5, Tehran, 1331.	1 Bahman Sultani, Muzaffer, <i>Tarixê Hewraman</i> , Teshîh: N. Kerimiyan, Tehran, Neşrê İhsan, 1386, s.	2	A.g.e.
		3	Xacegî İsfehani, Muhammed Me'sûm, <i>Xulaetul Siyer</i> , Tehran, 1368, ss. 265-270.
		4	Vaqayî'nigarê Kurdistani, Ali Ekber, <i>Hedîqeyi Nasirî</i> , bê İhtimamê M.R. Tevekkulî, Tehran, 1379, ss. 48-49.
		5	Senendecî, Şukrullah, <i>Tuhfeyi Nasirî der Tarix ve Coxrafiyayê Kurdistan</i> , bê
		6	kuşîşê H. tebibî, Tehran, 1366, s. 45.
		7	Vaqayî'nigarê Kurdistani, s. 55.
		8	Rezmara, Ali, <i>Coxrafiyayê Nizamî yê İran-Kurdistan</i> , Tehran, 1320, s. 49.
		9	MacKenzie, D.N., "Avroman", <i>Encyclopaedia Iranica</i> , Vol. III, Fasc. 1, 1987, ss. 110-111
		10	Rezmara, Ali (ed.), <i>Ferhengê Coxrafiyayî yê İran</i> , cild 5, Tehran, 1331, ss. 27-28. / <i>Ketabê Coxrafiya ve Esamî yê Dehatê Kişver</i> , cild 2, İdareyê Sebt ve Ehval, Tehran, 1329, ss. 58-65.
			Vaqayî'nigarê Kurdistani, a.g.e., s. 290.

HEWRAMAN'DA METAFORMİK TASAVVUFÎ KİMLİKLER

VEYSEL BAŞÇI

Arap müelliflerinin “Mâhu'l-Kûfe” ve “Mâhu'l-Basra” şeklinde adlandırdıkları, kadim adı “Medya” olan geniş Cibâl coğrafyasının en sarp ve en dağlık kesimini oluşturan Hewraman¹ bölgesi, tasavvufî düşünce ve hayat tarzının bir hayli belirgin olduğu, çeşitli ortodoks ve heteredoks tarikatların tarih sahnesine çıktığı, bu farklı tasavvufî kimliklerin de iç içe geçtiği son derece ezoterik bir bölgedir.² İslam kültür coğrafyasında ortaya çıkmış tasavvufî öğreti ve onun etrafında şekillenmiş tarikat yapılarının söz konusu bölgeye ne zaman ve kimler tarafından getirildiği hususunda tarihçiler arasında farklı görüşler olsa da, bölgenin korunaklı yapısı ve geleneksel dokusunun Ortaçağ tarihinin belirli aralıklarında çeşitli dinî ve tasavvufî hareketlere ev sahipliği yapmasına imkân tanıdığı söylenebilir.

X. ve XI. Yüzyıl İtibariyle Goran ve Hewraman Kürtlerinin Varlık Gösterdiği Cibâl (Kühistan) Bölgesinin Orta Kesimleri.

Pahlavian region at the era of Shah Khoshin (fifth century AH) | Tayeb Tahen

Hewraman'da bulunmuş taş kitabeler, çivi yazılı tabletler ve diğer arkeolojik bulgular, bölgenin uzak geçmişi hakkında önemli bilgiler vermektedir.³ Hewraman yazılı tarihine göre Hewramîlerin soyu İslam öncesi İran hanedanlıklarından Pişdadilere dayanmaktadır.⁴ Büyük İskender'in İran'ı ele geçirmesinden sonra Sasanîlerin gözde şehzadelerinden Geştasb oğlu Behmen oğlu Tehmures'in bölgeye sığınmasıyla birlikte burada Bevânim adlı bir topluluk oluşmaya başlamış ve bu topluluk Hewramanların ilk ataları olarak kabul edilmiştir.⁵ İslam ordularının VII. yüzyılda ele geçirdikleri bugünkü batı İran bölgeleri içinde Hewraman'ın Pâve, Merivan ve Şehrizûr gibi yerleşim merkezleri de vardı. Zerdüşti/Mecusî tapınakları olarak bilinen ateşkede/ateşgede/ateşgâh ve benzeri mabetlerle dolu bu bölge, Abdullah ibn-i Ömer ve Ebû Ubeyde el-Ensari'nin komutasındaki güçlerce ele geçirilmesi sonucunda kısmen İslam ordularına teslim olmuş; ancak bölgenin İslamlaşması uzun bir zamana yayılmıştır. Emevîler döneminde ortaya çıkan Arap-Mevalî çatışması büyük oranda İranî halkların; bu cümleden Kürt Hewramanların Arap milliyetçiliği karşısında kenetlenmesine yol açmış; kültürel ve düşünsel manada değişken ve geçişken yapılarıdaki birtakım protest kimliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönem, kavramsal olarak, henüz tasavvufun şekillenmediği, bir hayat tarzı olarak "zühd devri"ni yaşadığı bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda ileriki asırlarda büyük İran coğrafyasının farklı bölgelerinde

ortaya çıkacak Melamî, Kalenderî, Vefâî, Cevlâkî, Haydarî, Nimetullahî vb. heterodoksiye dervişlerine evrilecek olan Ayyaran, Fityan ya da Fütuvvet ve Civanmerd gibi toplulukların Arap karşıtlığı ortak paydasında birleşerek merkezkaç-vurkaç taktiklerle İslam ordularıyla çatıştıkları bir dönem olarak tebellür etmiştir. Doktriner manada İslam tasavvufundaki düşünce sistematığının İranî-Gnostik biçimi, özellikle VIII. yüzyıldan sonra; sosyal-siyasal ve dinî birtakım hareketlerin bugün tasavvufi dediğimiz kimliğin bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla ilk İslamî fetihler sonrası tasavvufî düşüncenin Hewraman bölgesindeki ilk izdüşümlerinin de VIII. yüzyıl itibarıyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira İslamî kaynakların pek de görmek istemedikleri VIII. yüzyıl ortalarında İran'ın batısındaki Mezdek/Mazdek hareketi ve bu hareketin süreç içerisinde form değiştirerek İran'ın batı kesimlerinde Hürremîyye, Lûdşahîyye ve Kürdşahîyye, doğu ve kuzeydoğu kesimlerinde ise Kerramîyye vb. isimlerle sarp ve dağlık bölgelerde örgütlenmiş olması; Hewraman bölgesi için de gnostik temelli tasavvufî sistemin nüveleri olarak kabul edilir.

X. yüzyılın başlarında, yani Abbasilerin artan Hürremî, Karamatî, Nizârî vb. batinî hareketlere karşı Şeddadîler benzeri Kürt hanedanlıklarının kurulmasına razı olmak durumunda kaldıkları dönemde Hewramanlar da kendi bölgelerinde ilk otonom yapılanmayı hayata geçirmişlerdir. Bevânim kabilesinden Belhû oğlu Behmen Hewramî

(1001-1055), Hewramanların İslamiyet'ten sonraki sistematik ve hiyerarşik ilk atası yahut Hewraman idaresinin İslamiyet sonrası ilk kurucu ismi kabul edilir. Behmen Hewramî'nin ise meşrutiyetini dönemin önemli suflerinden Şeyh Celaleddin Kâzî'den aldığı ve ölene dek ona hizmet ettiği belirtilir.⁶ Dolayısıyla siyasal olarak tarih sahnesine çıkan Hewramanların ilk döneminde bile sufliliğin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. IX ve X. yüzyıllar, İslamî tasavvuf düşünce sisteminin ete kemiğe bürünerek şekillenmeye başladığı dönemdir de. Bu süreçteki etnik ve tasavvufî kimlik değişimleri dikkat çekicidir. Safevîlerin atası Şeyh Safiyüddin İshak'ın büyükbabası Firuz Şah'ın, bazı Kürt aşiretlerinin X. yüzyılda güneyden Azerbaycan ve Errân'a doğru yayılması sonucunda Erdebil'i yurtluk edinmesi örneğine bakmak yeterlidir. Aynı şekilde Levant bölgesinin Baalbek şehrinde olan Şeyh Adî b. Müsâfir ile kardeşi Şeyh Mübarek de Sincar/Şengal'e yerleşerek bu coğrafyanın kültürel ve etnik yapısı içerisinde yeni kimlikler edinirler. Öyle ki Şeyh Adî ve kardeşi Şeyh Mübarek aynı zamanda Kürtlerin Müslümanlaştırılması sürecine öncülük eden ve ilk dönem Kürtçe eser veren mutasavvıflar arasında da yer almışlardır. Şeyh Adî dışında mesela Şeyh Mübarek'in yaratılışla ilgili kaleme aldığı kaside tarzındaki Kürtçe bir eseri de günümüze kadar ulaştırmıştır.⁷ Tasavvufa ve sufi çevrelere karşı sert muhalefetiyle bilinen İbn-i Teymiyye'nin, dine hizmet ettiğini düşündüğü Şeyh Adî'yi desteklemesini ise ilginç bir not olarak buraya bırakalım.

Lakin söz konusu dönemin en önemli tasavvufî hareketlerinden biri hiç kuşkusuz ortodoksiye sufilardan Şeyh Abdülkadir-i Geylanî hareketidir.⁹ Hewraman'ın bugün bile tasavvufî kimliğinin en belirgin formu olan Kadirîliğin kurucu piri olan Şeyh Abdülkadir-i Geylanî ile Şeyh Adî b. Müsâfir'in yakın dostlukları da dikkat çekicidir. Geylanî, yirmili yaşlarına kadar Zerdüştlüğün bir kolu olan, primordial yaratıcı tanrı inancına sahip Zervânilerin/Zûrvanilerin bir alt yorumu olarak görülen Müşebbihe düşüncesine sahiptir. Onun Cibâl'in en önemli tarikatlarından olup İrani-Gnostik kökenleri bulunan Sühreverdiler ile düşünsel yakınlığı, tarikatın zikir, usul ve erkânında tamamen gnostike İrani-Zûrvanî kökenlerinin bulunması⁹, Geylanî'nin akrabaları ile kendisine yakın isimlerin Kürtlerin yaşadığı coğrafyada beş kuşak süren uzun dönem mevcudiyetleri ve diğer bazı etkenler, bu tarikatın Kürtler arasında vesayet ve akraba ilişkileri de kazanarak hızla gelişip yayılmasını beraberinde getirmiştir.

Kadirîliğin ilk olarak Ehl-i Beyt'in sekizinci imamı, Şah-ı Şehid-i Horasan olarak bilinen İmam Rıza'nın soyundan gelen Pîr Muhammed Gaybî-i Kimneyî tarafından Hewraman bölgesine getirildiği de düşünülmektedir. Söz konusu Kadirî dervişi, aynı zamanda aşağıda sözünü edeceğimiz Baba Hudadad'ın oğlu Pîr Şalyar'ın da atası kabul edilir. Ayrıca Louis Massignon'un Kadirîliğin bir kolu olarak gördüğü Harirîyye tarikatının kurucu piri ya da Fuad Köprülünün bir Kalenderî dervişi olarak

değerlendirdiği Şeyh Ali-yi Harîrî¹⁰ gibi ilk dönem sufi ve gezgin dervişlerin de Hewraman'ın Kadirî tarikat kimlik geçmişinde yadsınamaz payı olduğunu söylemek mümkündür. Benzer durum bugün Hewraman'da etkili olan Nakşî-Halidî tarikat için de geçerlidir. Martin van Bruinessen ve Ali Tenik'e göre; Nakşibendîyye tarikatı bazı araştırmacıların iddia ettikleri gibi Mevlâna Halid Şehrezûrî'yle birlikte Kürtler arasında yayılmış bir tarikat değildir; bu bilgi ve bu tez kesinlikle yanlıştır.¹¹ Lakin bununla ilgili Bruinessen'in de benzer bir yanlış yaptığını belirtmeliyiz. Ona göre Nakşibendîyye tarikatının Kürt coğrafyasındaki varlığı ancak XVII. yüzyıl başlangıcından itibaren ispat edilebilir. XVI. yüzyıl ortalarına kadar ise, ancak Azerî Şeyhi Şunallah ve Orta Asyalı seyyah Nakşibendîlerin faaliyetlerine dayanan küçük, izole Nakşibendî gruplarından söz edilebilir.¹² Ancak Bruinessen'in bu iddiası, Nakşilik konusunda kendisinden destek ve görüş aldığı Hamid Algar'ın paylaştığı bilgilerle örtüşmemektedir. Zira Algar'a göre, Nakşibendîyye'nin Kürt coğrafyasına gelişini bu tarikatın Hâce Ubeydullah Ahrâr tarafından kurumsallaşmasını takiben, yani XV. yüzyıl sonu itibarıyla gerçekleşmiştir. Ubeydullah Ahrâr'ın müridlerinden olup onun rahle-i tedrisinde bulunan, aslen Amediyeli (İmâdiye) Şeyh Ali Kürdî (ö.1519) tarafından Kürtlere tanıtılan Nakşibendîyye tarikatı, ilk olarak tarihi Cibâl sınırları içerisinde yer alan Kazvin bölgesinde yayılma göstermiştir. Hamid Algar'ın *Silsilenâme-i Hâcegân-ı Nakşibend* adlı tarihi vesikaya dayanarak ver-

diği bilgilere göre; Şeyh Ali Kürdî, Safevilerin bu bölgeyi istila etmesiyle 1519 yılında Tebriz'e davet edilip öldürülmüşse de Kürdî'nin Mevlâna Kazî Mirek Halidî, Şeyh Zahid Gilânî ve Şeyh Abdullah Kazvinî gibi öğrenci ve halifeleri tarafından bu bölgedeki ilk Nakşî öğretiler, henüz Sünni karakterini koruyan Kazvin Kürtleri ile Kürt olmayan Sünni grupları arasında yayılmaya başlamış; zamanla oradan Tebriz, Urumîye ve Hewraman bölgesine doğru genişlemiştir.¹³

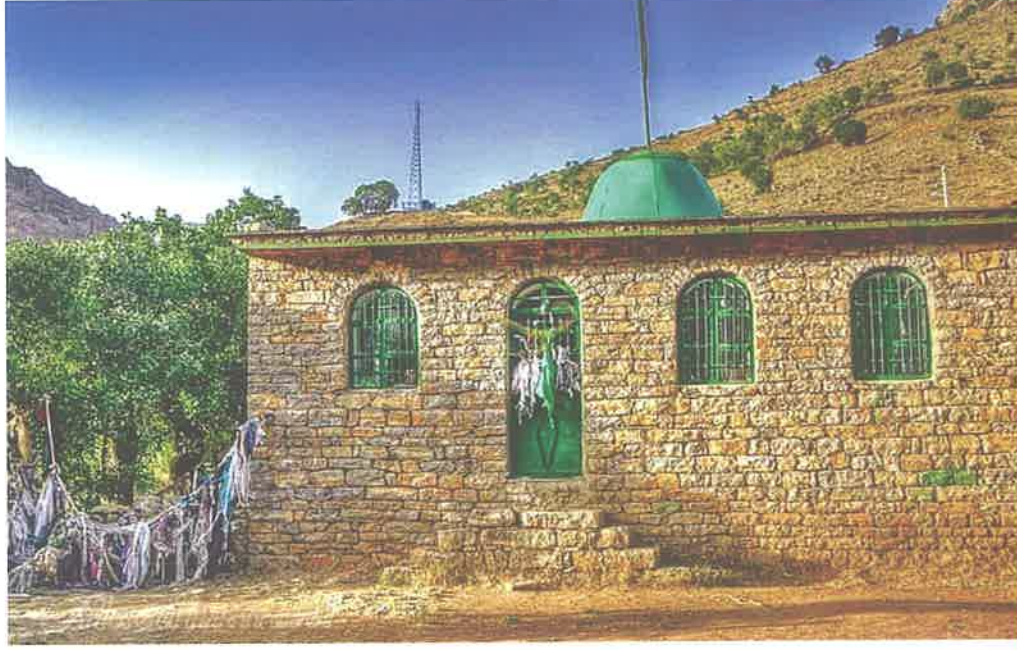
GNOSTİK BİR SUFÎ PROTOTİPİ: PİR ŞALYAR

Hewraman'daki ezoterik tasavvufî hayatı ve eklektik durumu anlamaya yönelik gösterilebilecek en güzel örnek, Pîr Şalyar örneğidir. Bölge halkının önemli yaratılış tezahürlerinden olup "Pîr Şalyar düğünü" adını verdikleri ritüel; halkın dinî-tasavvufî inancını da yansıtan son derece komplike bir ritüeldir. Her Şubat ayının ilk yedi gününde gerçekleşen ritüelin adında "düğün" kelimesi olsa da, bu düğün, -Mevlâna'nın Şeb-i Arus'u gibi- kurbanların sunulduğu, zikir ve duaların edildiği, semaların dönüldüğü, mersiyelerin söylendiği ve deflerin çalındığı mistik bir ritüeldir. Bu ritüelde icra edilen sema ve zikir ayinlerine katılanlar genellikle Kadirî ve Nakşî dervişlerdir. Deveran şeklindeki zikir halkalarını yöneten Metulî adlı deveran çavuşlarının kahir ekseriyeti ise, Şeyh Abdurrahman Halis Talabanî'nin kurucusu olduğu Kadirî-Halisî ya da Mevlâna Halid-i Şehrezûrî'nin müesseseleştirdiği Nakşî-Halidîliğe intisap etmiş Kes-

nezanî-Halisî, Halidî-Şeyh Sераceddinî (Tavilî) mürit ya da şeyhleridir. Kadirî-Halisî, Nakşî-Halidî Sünnî tarikat mensuplarının bir düğün havasında günlerce süren kutlamaları, aslında yarı mitolojik yarı tarihî mistik bir şahsiyet olan Pîr Şalyar ya da Pîr Şehriyar içindir ki onunla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı anlatımlar söz konusudur. Örneğin bir heterodoksiye sufilik örneği olan Ehl-i Hakk (Yaresan) anlatılarıyla ortodoksiye Kadirî ya da Nakşîlerin Pîr Şalyar anlatıları ve yorumları farklıdır. Ama her iki yaklaşıma göre de Pîr Şalyar, Zerdüşt bir din adamıdır ve *Mereftû* (Marifet) adlı bir kitabın sahibidir. Bu kitapta Kürtçenin Hevramî lehçesiyle yazılmış şiirler ve vezizeli sözler mevcuttur. Örneğin; *Mereftû* ya da *Marifet-i Pîr Şalyar* adlı bu eserde yer alıp, İslam öncesi döneme ait kültür ve dinî ritüellerin kodlarını veren söz konusu şiirlerinden birisi şöyledir: “Güşt ci vateyi Pîr Şalyar bû / Hüşt ci ki-yasteyi zanâyi Simyar bû.”¹⁴

Pîr Şalyar’la ilgili yazılı ve sözlü anlatılarda geçen bilgilerde onun Şeyh Abdülkadir Geylanî’nin döneminde yaşamış olduğu aktarılmaktadır. Buna göre Pîr Şalyar-ı Evvel ve Pîr Şalyar-ı Sâni olmak üzere bölgede iki Pîr Şalyar yaşamıştır. Rivayete göre Pîr Şalyar, Şeyh Abdülkadir-i Geylanî’nin yakın dostlarından ve bir gece Hz. Muhammed’i rüyasında gördükten sonra Zerdüştlüğü terk edip Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Mustafa adını alarak *Marifet* adlı kitabını yeni öğretilere göre yeniden yazmış ya da bazılarına göre tahrif etmiştir. Bölgedeki

Pîr Şalyar Türbesi

<https://www.alaedin.travel/attractions/iran/hawraman/pirshahlar-tomb>, [01.08.2023]

bir başka anlatıya göre; Yöre halkına *Kur’an* mı daha eski yoksa Pîr Şalyar’ın *Marifet* kitabı mı diye sorulmuş; halk Pîr Şalyar’ın kitabı daha eski diye cevap vermiştir.¹⁵ Bir başka anlatı ise, Pîr Şalyar’ın Buhara padişahının sağır ve dilsiz kızı Bahar Hatun’a şifa vermiş yüce bir zat olduğu yönündeki anlatıdır. Buhara padişahı şifa vesilesi olması karşılığında kızını Pîr Şalyar’a nikâhlanmıştır. Bugün bir düğün şeklinde kutlanan ritüel de işte bu ikilinin düğününe binaendir.

Hewraman yazılı tarihinde Pîr Şalyar’ın Zerdüşt Mübedi olduğuna ya da Camasp’ın oğlu Hodadad olarak bilindiğine dair anlatılar rivayet edildikten sonra birinci Pîr Şalyar ile ikinci Pîr Şalyar olarak yine iki farklı kişiden söz edilmiş-

tir. Birincisi Mecusî dini üzerine ölmüş, ikincisi ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Şeyh Abdülkadir Geylanî’nin müritlerden olan Baba Seyid Mustafa ismini almış, Baba Hudadad’ın oğlu, Pîr Şalyar ya da Pîr Şehriyar adlı kişidir. İran şahlarından birinin kızıyla nikâhlanmış ve söz konusu *Marifet* kitabını tekrardan kaleme alarak, batınî tasarrufatta bulunmuş, iki cihannın kutbu olmuştur.¹⁶ Pîr Şalyar’la ilgili Ehl-i Hakk (Yaresan) anlatıları ise daha mitolojik olmakla birlikte daha nettir. Ehl-i Hakk’ın kutsal metinlerinden *Serencam* ve *Dewrey Şa Xweşin* adlı yazmalara göre Pîr Şalyar, Şah Hoşin-i Loristanî ile görüşmüş ve bu görüşmenin ardından uzun bir süre Delfan ve Lekistan’daki Yafte Kûh civarında yaşamıştır. Pîr Şalyar, Şah Hoşin tarafından Ehl-i Hakk inançlarını yaymak üzere Hewraman’a gönderilmiş gezgin bir Yaresan piridir. Kelam ve mantık gibi ilimlerde son

derece mahir olan Pîr Şalyar söz konusu eserlere göre 1098'de vefat etmiştir.¹⁷

Yazılı ve sözlü tarih içerisinde bir ya da iki görünümünden bahsedilen Pîr Şalyar'ın her iki görünümünde de gnostik menşeli bir pir ya da şifa dağıtan etkili bir sufi olduğu ve değişken kimliklerin kültürel kodlarla yeniden yorumlandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Hewraman merkezli Kürt tasavvufunun bir özelliği olarak kaydedilebilir. Değişen inanç ve kimlikleriyle halkın maneviyatına dokunan sufler, Zerdüşti ya da İslamî meşrepleri mezcetmişlerdir diyebiliriz. Hewraman'daki giyim kuşamdan yaşam biçimine kadar her türden kültürel unsur, geçmişten günümüze süreklilik arz eden

Pîr Şalyar Ritüeli'nden bir kare. Ortada Metulî adı verilen Deveran Çavuşu Çelhi çıkır yapan halkayı yönetiyor

<https://medya17/>

bir şekilde korunmuştur. İslam öncesi dönem ve sonrasında uzun bir süre Zerdüşti din adamlarının meczup addedilen uzun saçlı ve uzun sakallı görünüşlerinin, İslamî dönemde de dünyadan elini eteğini çekmiş Hewramanlı dervişlerin görünüşleri ile (bugün bile) neredeyse aynı olduğu gözlemlenmektedir. Pîr Şalyar dışında Hewraman bölgesinde Pîr Baba Halid, Pîr Baba Hutî, Pîr Seyyad, Pîr Şalyar-ı Siyave vb. keramet ve tarikat erbabı daha pek çok isim de söz konusudur ki bunların tasavvufi

kimliklerinde de ortodoks ve heterodoks biçimlerinin iç içe geçtiğini görmek mümkündür.

ÖWRAMÂNİ: TASAVVUF TEMALİ İLK KÜRTÇE ŞİİR ÖRNEKLERİ

Batı İran bölgesi halk edebiyatı kanonu içerisinde şekillenmiş, heceli mi yoksa vezinli mi olduğu hâlâ tartışılan ilk dönem şiir örneklerinden biri, "şerve" ya da "öwramân" adı verilen şiir türleridir. Şems-i Kays-ı Razi'nin verdiği bilgilere göre; öwramân, fehleviyâtın bir çeşididir, hatta fehleviyâtın bir çeşididir ve sesli - makamlı okunur. VII ila VIII. yüzyıl itibarıyla geçmişleri Partlar ve Medler¹⁸ dönemine kadar uzanan "kuyîya" ve "gusanân" adı verilen

gezgin çalgıcılar tarafından icra edilen ve sözlü tarih aktarımında önemli bir işleve sahip bu övramānlara hüre-xan,¹⁹ gorani-xan (goranî-bêj, çêrin), çêrike-xan, beyt-xan, şerve-xan, fehlevi-xan gibi isimler de verilmiştir. Bu tarz şiirler de daha ziyade İran'ın batı bölgelerinde, yani Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarda icra edilmiştir.²⁰ Hamasî ve destanî anlatılarla birlikte bu şiirler, lirik,²¹ irfanî ve tasavvufî muhtevaya sahiptirler.²² Arap ordularının fethinden sonra özellikle İran'ın batı bölgelerindeki tarihsel anlatımın sözlü-melodik aktarımı sayılan fehleviyât ya da övramān okuyuculuğunun, Ortaçağ'da yine aynı bölgelerde gelişen gezgin derviş çelebilğinin, Kürtler arasında hâlâ yaşatılan dengbêjlik ve çirokbêjlik kültürünün Sasanî döneminde yaygın olan "hunyâgerî"likle yakın ilişkisi olduğu görülmektedir.

Günümüz Farsçasında *hunyâger/xunyager* denilen kelime, Kürtçedeki *xwîner-gerok* ya da *xwîner-ger* kelimesi ile eşanlamlıdır. "Okuyup gezen" manasındaki *hunyâgerlik*, Sasanîler döneminin önemli bir sosyal aktivitesidir. Bu dönemde bazı dinî ve edebî eserler, hunyâgerler tarafından müzik aletleri eşliğinde icra edilmiştir. İran'da eserlerin aktarıcıları arasında yer alan bu *hunyâgerler*, Eşkanîler döneminden önce de etkindir. Tarihsel olayların ve kendi zamanlarının aktarıcıları olan *hunyâgerlerin* eğitim ve öğretim amaçlı yüksek sesle okudukları eser veya anlatılar, tıpkı fehleviyâtlarda olduğu gibi nazım özelliği taşımaktaydı.

Hunyâgerler, Sasanîler döneminde sarayda önemli unsurlardan biri konumuna yükselmişlerdir. İslamiyet döneminde musikînin hoş karşılanmaması, sözlü kültür yerine yazılı kültürün ön plana çıkarılması, şiirde hece yerine aruzun benimsenmesi gibi etkenler, eski İran şiiri ve sözlü tarihinin *hunyâgerler* aracılığıyla aktarılmasına yol açmıştır. Sasanîler döneminin tanınmış saz sanatkârları arasında; İran musikî coğrafyasına ait birçok enstrümanın mucidî olan Bârbed ile Serkeş ve Nekîsâ'nın da birer *hunyâger* oldukları görülmektedir. Sasanîlerin son dönemlerinde *hunyâgerler*, padişah sarayındaki dört asıl makam arasında yer almıştır. Saraylarda padişah meclisleri için tasarlanmış "hosrovânîler" çalınmıştır.²³ Bu hosrovânîler zamanla halk arasında şerve ve övramān okuyuculuğuna dönüşmüştür. Şerve ve övramān dışında āwramî / hewramî / ewrāme ve ūramen de denilen bu tarz şiirler, fehleviyât ve türleri arasında gösterilmiştir.

İran akademisi fehleviyâtı "batı İran mahalli dil ve lehçelerinde", kimi oryantalistler ise "orta Med dilinin kalıntılarıyla" söylenmiş şiirler olarak tanımlamışlardır.²⁴ Bu tür şiir örneklerinin en eskisi olarak Süleymaniye yakınlarında bulunmuş on heceli Kürtçe bir şiir ile Ebü'l-Abbas Nihavendî'ye ait şerve tarzında okunmuş iki beyitlik bir şiir örneği gösterilir.²⁵ Oysa fehleviyâtlara geniş çerçeveden bakıldığında bunların bugünkü Farsça olmayan dillerle ya da başka bir ifadeyle bu dille akraba olan dil ve lehçelerle söylenmiş şiirler olduğunu söylemek pekâlâ müm-

kündür. Buna göre aslında Unsurü'l-Meâli Keykâvus b. İskender'in bir kısmını Şeddadi Kürt Emirliği sarayında kaleme aldığı *Kabusnâme*'sinde kendi anadili olan Taberî dilinde söylediği şiirde bir anlamda fehleviyâttır.²⁶ Lakin X ve XI. yüzyıllar itibarıyla "batı İran dilleriyle" söylenmiş fehleviyâtlarıyla öne çıkan sufi şairlerin başında proto-Kalenderîlik yani Cemaledin-i Sâvî'den önceki Kalenderîlik tarzının ilk örnekleri kabul edilen Baba Tahir-i Uryân, Şeyh Cafer ve Şeyh Hemşâ(d) gibi isimler gelir.²⁷ Bunları da Aynülküdat Hemedanî²⁸ gibi ilk dönem şehirli sufler izler ki bu suflerin Hewraman'da önemli etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Zira hem coğrafi olarak Hewraman'a yakındırlar -ki Hemedan şehri, Cibâl ya da Kûhistan denilen bölgenin kalbidir- hem de fehleviyâtların önemli bir bileşeni olan övramān üslûbunca şiir söylemişlerdir. Öyle ki *el-Mu'cem fi Mu'eyir-i Eş'ar-ı Acem*'de kayıtlı aşağıdaki şu beyitlerde yukarıda sözünü ettiğimiz tanım ve hususlara dikkat çekilmiştir.

Övramān şiirlerini "Gulbang-i Fehlevî" olarak isimlendiren Razî bu şiirlerin "Mâheyn" (Mâhu'l-Kûfe - Mâhu'l-Basra-Dinever ve Nihavend şehirleri kastedilir), yani Cibâl bölgesinin en güzel vezne sahip şiirleri olduğunu, ne Araplarda ne de Derî Farsçasında (İslam dönemi sonrası son şeklini alan Farsçada) böylesine güzel bir vezne sahip şiir bulunmadığını belirtir:

بشنو و نیک شنو نعمت خنیاگران

بیهلوانی و سماع خسروانی

لسن اورامی و بیت چملوی

²⁵ زخمه ای رود و سماع خسروی

Aynı şekilde Necmeddin Ebû-recâ Kumî de Hemedan'da Deylemîlere komşu olan Zirek Verrak-i Hemedanî'den rivayetle Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın Bağdat'taki vezirlerinden Kavvameddin Ebû-l-Kasım el-Dergizini'nin huzurunda icra edilen bir işret meclisinden söz ederken; vezirin mutribe cariyeye; "öwramâni oku" dediğini, bunun üzerine cariyeye kadının çalgıcılara dönerek; "erbab yine çöllere gitti herhalde, öwramâni çahn" diyerek makamla öwramâni şiir okuduğunu belirterek, söz konusu makamlı okunan şiirlerin varlığına işaret etmiştir.³⁰ Dolayısıyla fehlevî ve öwramâni şiirin ilk dönem örneği olarak gösterilen Baba Tahir-i Uryân'ın şiirleri, yani Hemedan ya da yakın bölgenin ağzıyla söylediği fehleviyâtları Kürdî-Lorî-Lekî-Razî/Racî gibi batı İran bölgesindeki akraba dil ve toplulukların konuştuğu dillerin pek çok özelliğini taşıyor olsa da bu aynı zamanda bize bu şiirlerin ilk Kürtçe tasavvuf temalı şiir örnekleri olduklarını da gösterir. Binaenaleyh fehlevî şiirin yukarıda ifade etmeye çalıştığımız bir türü olan öwramâni üslûbu, Baba Tahir şiirlerinin en belirgin üslûbudur. Ayrıca Baba Tahir'in öwramâni üslûbu ile söylediği şiirler zamanla musikîde bir makama da dönüşmüş ve bu makama da "Tahir Makamı" denmiştir. Bugün Türk musikisinde de kullanılan dügâh, segâh, çargâh, nevâ, eviç, gerdâniye şeklinde pestten tize doğru inen Tahir makamının, Baba Tahir-i Uryân şiirlerindeki öwramâni üslûbun vezin, hece ve müzikal yönlerinden alındığı görülmektedir. Buna karşın Türk

araştırmacılar bu makamı şöyle tanımlamışlardır: "Türk mûsikisinin en eski makamlarından olup önceki dönemlerde ismi babatâhirdir. Abdûlbâki Nâsır Dede'nin tâhir-i kebîr ve tâhir-i sagîr diye ikiye ayırdığı makam zamanla kısaltılarak tâhir şeklini almıştır. Örneğin Muallim İsmâil Hakkı Bey'in, 'ehl-i aşka bir belâ zindandır bu mâsivâ' mısrasıyla başlayan evsat usulündeki ilâhi ve benzerleri tâhir makamının örnekleri arasındadır."³¹ Elbette bu makamın Türk musikisine eklenmesinde Abdülkadir Merağî'nin yadsınamaz bir rolü olmuştur; zira Merağî, özellikle fehleviyâtlar üzerinde sıklıkla durmuş bir isimdir ve zamanla derlediği fehleviyâtları musikî makamlarına dönüştürmüştür.

SONUÇ

Günümüzde Hewraman'da kahir ekseriyetini Kesnezanî-Halisî, Halidî-Şeyh Seraceddinî vb. Kadirî-Nakşî kollara mensup dervişlerin oluşturduğu yapıların Ehl-i Hakk gibi heterodoks yapılarla olan ilişkisine girmeden bile gözle görülecek derecede İranî-Gnostik öğeler taşıdıklarını söylemek mümkündür. Zira ilk dönem İslam tarih ve coğrafya kaynaklarına göre beşerî anlamda kabile ve aşiret esaslarına dayanan Kürtlerin yaşadığı coğrafya, başta Cibâl, Deylem, Cezire bölgeleri olmak üzere Azerbaycân ve Irak-ı Acem diye tabir edilen bugünkü İran'ın güney ve orta batı kesimleriyle orta ve yukarı Mezopotamya bölgelerinden müteşekkildir. İslam'ın kılıç yoluyla girdiği bu dağlık bölgeye tasavvufî anlayış rıza ile girer ve

eski inanç ve ritüellerle kaynaşır. Sezgiciliğe dayalı düşünce yapısına açık olan Cibâl bölgesine tasavvuf tarihinin başlangıcı ve yayılması açısından yeniden bakmakta fayda bulunmaktadır. Cibâl'de bulunan Hemedan, Nihavend, Dinever, Sühreverd, Şehrezûr, Pave ve Rey gibi merkezler ve bu merkezlerde şekillenen ve dönüşen ve "Cibâl tasavvufu ve tasavvufî mektepleri" kavramıyla tanımlanabilecek tasavvufî anlayış ve ekoller, halka halka genişleyerek Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'nun birçok yerine ulaşmıştır.

Irak ve Irak-ı Acem kelimelerinden türetilmiş Irakeyn bölgesinin kalbi, Bağdat'la birlikte Cibâl'in yukarıda ismini verdiğimiz önemli şehirleridir ki bu şehirlerde tasavvufî düşünce ve uygulamaların önde gelen isimleri yetişmiştir. Başta Beyazid-i Bestamî gibi sufîlerin şeyhi olarak kabul edilen Ebû Ali es-Sindî olmak üzere, Hâce Yusuf el-Hemedanî³², Şeyh Ebû'l-Hasan Harakanî³³, Aynülküdat Hamedanî, Ebû'l Abbas ed-Dineverî, Ebû Abdullah ed-Dineverî, Şeyh Şehabedin Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer Sühreverdî, Fahreddin-i Irakî, Baba Tahir-i Uryan, Ebû Necib Sühreverdî, Muhammed b. Şehrezûrî, Şeyh Halil el-Kürdî, Hâce Abdullah Çavpâre, Şeyh Ebû Bekr Yezdanyâr, Hüseyin b. Ali b. Yezdanyâr-ı Urmevî (Mevlâna Celaleddin Rumî'nin dostu ve halifesi olup Mesnevî'yi kaleme alan Hüsameddin Çelebî'nin atası), Ebû'l Hasan el-Urmevî, Şeyh Ebû'l Hasan Kurdeveyh, Şeyhülci-bâl İbrahim b. Şeybân el-Kermanşahî, Ebû Abdullah el-Mukrî, Ebû

DOSYA : HEWRAMAN'DA METAFORMİK TASAVVUFÎ KİMLİKLER

Abdilkâsım el-Mukrî, Kâk Ebü'l Kasr-ı Bestî, Kâk Ahmed Sunbûlî, Şeyh Ebû Tahir-i Kürd, Şeyh Cemaleddin-i Lorî, Şeyh Câgîr, Şeyh Ebû Bekr Hevâra, Muhammed eş-Şenbekî, Şeyh Ali el-Kürdî, Ebû Muhammed Mâcîd el-Kürdî, Yusuf el-Acemî el-Kürdî, Tacû'l-Ârifin Ebü'l Vefa el-Kürdî, Şeyh Ali el-Harîrî, Şeyh Yahya b. Muaz er-Razî, Cüneyd el-Bağdadi el-Nihavendî, Şeyh Necmüddin-i Razî, Ebû Osman Said b. İsmail el-Hirî er-Razî, Şeyh Abdullah Harraz er-Razî ve daha adını sayamadığımız yüzlerce sufi sözü edilen bu Cibâl bölgesinde yetişmiştir. Mezkûr mutasavvıflar dışında bahse konu bölgede bu isimlerle çağdaş olan sûfi dünya görüşüne sahip şairlerin de varlığı önemlidir. Bu şairler söz konusu bölgede ilk dönem tasavvuf temalı şiirler söylemiş veya yazmış şairlerdir. Anadillerinde ya da İran akademisinin ifade ettiği şekilde, “batı İran mahalli dil ve lehçelerinde” tasavvuf temalı şiirler söylemiş bu şairler arasında önemli sufiler de vardır. Fehleviyât adı verilen ve yapısal şiir türlerinden birine de övramî / âvramî / hevramî / evrâme ve üramen denilen şiirler söylemiş veya yazmış bu sufi şairler arasında başta Baba Tahir-i Uryân olmak üzere; Aynülkûdat Hemedanî, Şeyh Necmüddin-i Razî,³⁴ Kadî Seccâsî, Kafiyüddin-i Kerecî,³⁵ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, İzzeddin-i Hemedanî ve Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî gibi daha birçok sufi şair bulunmaktadır.

Bu kadar çok sufi veya sufi şairin yaşadığı bu bölgeye ve bölge dilinde söyledikleri fehleviyât ya

da övramîlere bakınca ister istemez şöyle bir soru da ortaya çıkmaktadır: Eğer Baba Tahir-i Uryân yazılı Kürt-Lor edebiyatının ilk dönem sufi şairi olarak kabul ediliyorsa; Uryân'dan daha önce yaşamış ve onunla aynı lehçe ve dilde şiirler söylemiş Kafiyüddin-i Kerecî gibi sufi şairler hangi kategoride değerlendirilmelidir? Kuşkusuz bu sorunun cevabı, araştırmacıları hem yazılı-sözlü Kürt edebiyatı hem de Kürt tasavvuf tarihini yeniden düşündürecek sonuçlara ulaştıracaktır.

Adı anılan veya anılmayan mutasavvıflar ve sufi şairlerin etkisiyle tarihin uzun bir döneminde Cibâl ve Deylem denilen bölgeler, VII. ve VIII. yüzyılla başlayan ve halen devam eden güçlü bir tasavvufî kültür ve inanç sistemi ile bu sistem etrafında zuhur etmiş ortodoks yahut heterodoks farklı birçok tarikatın tarih sahnesine çıktığı bir bölge olmuştur. Cibâl tasavvufu ve tasavvufî mekteplerinde zuhur etmiş tasavvufî kimlikler, sentez kimliklerdir ve bu sentez kimlik/ler, Kürtlerde Aleviler, Yaresanlar, Haksarîler, Kakailer, Sarliler, Şebekler, Becûranlar vb. heterodoks gruplarla birlikte özellikle Ezidîlerde somut bir biçimde görülmektedir. Moğol saldırıları öncesinde Kalenderîlerin ilk idealize biçimi ile dönüştürülmüş biçimlerinin de en fazla varlık gösterdikleri bölge, Batı İran, yani Kürdistan, özellikle de Kürdistan'ın Hewraman bölgesi olmuştur.³⁶ Bu bölge, Mezdekî ve Hürremî temayülleri ile içiçe geçmiş; halen de kadim İranî ayinlerin izlerini gösteren, tasavvufî ayin ve pra-

tikleriyle öne çıkan bir bölgedir. Şîî dünyasının ilk dönem önemli tefsirlerinden birisi kabul edilen *Revzatu'l Cenân*'da, bir kısmı Kürt olan “Acem klanlıklarının tasavvufa ilgisi abartacak kadar büyük bir ilgiydi” denmektedir. Dolayısıyla Kürt tasavvufunu sadece XIX. yüzyıldaki Halidîlik veya kısmen Halisîlik gibi kollarla ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Aynı şekilde fikhî ve amelî anlamda ortodoks mezheplerden birine bağlı iken inançsal ve düşünsel boyutta heterodoksiye düşüncele-re sahip olmak, tasavvuf tarihinde görülebilen bir durumdur. Bunun tarihteki örneklerinden birisi, Hürüflîğin kurucu piri Şeyh Fazlullah Esterabadî'dir. Esterabadî fikhî Şafîî olmasına rağmen dünya görüşü ve inanç boyutunda tam bir batınî ve heterodoksüdür. Keza Seyid Muhammed Nurbahş gibi Mehdilik iddiasında bulunmuş ve Bitlis gibi Kürtlerin yaşadığı bir şehirde önemli etkiler bırakmış bir isim de aynı şekilde fikhî Sünnî olsa da düşünce yapısı olarak Batınî bir isimdir. Dolayısıyla tasavvuf veya tarikatlar tarihini okurken söz konusu alanları kalıplaşmış kriterlerle değerlendirmek ya da kültürel ve genetik kodların başkalaşmadaki dönüştürücü gücünü hesaba katmadan okuma yapmak, yanlış sonuçlara götürebilir. Hewraman'a odaklanan bu muhtasar ve sınırlı çalışmanın, Kürt ve Kürdistan tarihinde etkin rol oynayan tasavvuf ve tarikat tarihine yeni bir perspektifle bakmaya kapı arayacağını umarak yazıyı noktalıyorum.✓

DOSYA: HEWRAMAN'DA METAFORMİK TASAVVUFİ KİMLİKLER

K A Y N A K Ç A

- Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik, Kalenderiler*, Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Ali Eşref Sadıki, *Fehleviyât-ı Aynülküdat Hemedânî ve Çend Fehlevî-i Diğer, Mecelle-i Zebanşinasi*, 18/1, 13-24, 1382.
- Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2015.
- Fahreddin Esed-i Gorgani, *Vis û Râmin*, haz. Magali Tudva-Alexander Guakharia, Tahran: İntişarat-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, 1349.
- Hamid Algar, *Nakşibendilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- İsmail Hakkı Özcan, Tâhir, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39/393, İstanbul: 2010.
- Kâzî Abdullah Şeyda (Merduxi), *Tarih-i Selâtin-i Hewraman*, haz. Ahmed Neziri, Senende: İntişarat-ı Pertuv-i Beyan, 1383.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr, *Kabusnâme*, haz. Gulamhuseyn Yusufi, Tahran: İntişarat-ı İlmi-Ferhengi, 1380.
- Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kırac vdgr. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mary Boyce, *Tahkik ve Berresi*, haz. Muhsin Bakırzade, Tahran: İntişarat-ı Tus, 1369.
- Mehdi Sitayişger, *Vajenâmeyi Musiki-yi İran Zemin*, c.1, Tahran: İntişarat-ı İttılaât, 1381.
- Mehmet Akif Koç, *Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim*, Ankara: Elips Yayınları, 2021.
- Molla Abdullah Hewramî (Şeyda), *Tarih-i Hewraman*, ted. Nadir Kerimiyan Serdeşti, Tahran: Neşr-ı İhsan, 1386.
- Muhammed Emin Riyahî, *Bergozide-i Mirsâdü'l-İbâd*, Tahran: İntişarat-ı Tus, 1366.
- Muhammed Rıza Şefîi Kedkendî, *Musiki-yi Şî'r*, Tahran: İntişarat-ı Agâh, 1386.
- , *Kalenderiyye Der Tarih, Diğerdistihaye Yek İdeoloji*, Tahran: İntişarat-ı Sâhen, 1401.
- Namehây-i Aynülküdat-i Hemedânî*, c. I, haz. Ali Naki Münzevi ve Afif-i Üsirân, Tahran: Menuçehri-Zevvar, 1362.
- Necip Mansız, *Bir Ortaçağ Müellifinin Gözüyle Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler*, İstanbul: Avesta Yayınları., 2020.
- Necmeddin Ebû-recâ Kumî. *Tarihü'l-Vüzerâ*, haz. M. Taki Danişpejû, Tahran: Müessesesi-İ Mutalaat ve Tehkikat-ı Ferhengi, 1364.
- Perviz-i Ezkâi, *Baba Tahir-nâme, Hifdeh Goftar û Gazine-i Eş'ar*, Tahran: İntişarat-ı Tus, 1375.
- Reşid Yaseî, *Kurd u Peyvestegi-yi Nejadî ve Tarihî Ü*, Tahran: İbn-i Sina, Tarihsiz.
- Rıza Bağbidî, *Tarih-i Zebanhayî İrani*, Tahran: İntişarat-ı Semt, 1399.
- Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, c. I-II, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007.
- , *Horasan Kürtleri*, Diyarbakır: Dara Yayınları, 2022.
- Seyid Mehdi Zerkânî, *Tarih-i Edebî-i İran ve Kalem-rûyî Zeban-ı Fârisî*, Tahran: İntişarat-ı Sâhen, 1388.
- Şemseddin Muhammed b. Kays-ı Razî, *el-Mu'cem fi Mu'eyir-i Eş'ar-ı Acem*, haz. Muhammed b. Abdülvahab-ı Kazvinî ve Muderris Rezevî, Tahran: Müessesesi-İ Haver, 1314.

D İ P N O T L A R

- 1 Hewraman kelimesinin çok çeşitli versiyonları ve telaffuzları vardır ancak etimolojik açıdan doğru telaffuzu "Öwrâman" dir.
- 2 Cibal bölgesinin tarihi coğrafyası ve önemli merkezleri için bkz. Necip Mansız, *Bir Ortaçağ Müellifinin Gözüyle Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler*, s. 62-69.
- 3 Molla Abdullah Hewramî, *Tarih-i Hewraman*, s. 1076-1079.
- 4 İran sahasında kökenlerini İran soyluluğuna dayandırmak, bu ülkenin tarih yazıcılığında sıklıkla görülebilen bir durumdur. Sözgelimi Türk soylu kabul edilen Kacarlar bile soy ağaçlarını İslam öncesi İran şahlarına dayandırırılar.
- 5 Kâzî Abdullah Şeyda (Merduxi), *Tarih-i Selâtin-i Hewraman*, s. 37. Hewramanlar ayrıca soylarını Rüstem-i Zal'a da dayandırırılar. Bir başka efsaneye göreyse Büyük Daryuş, Hewramanların atası olan *Urâm'* kardeşi *Kendul'*le birlikte Demavend civarındaki anavatanından şu an buldukları Medlerin anavatanına sürmüştür. Sözkonusu efsaneler için bkz. Perviz-i Ezkâi, *Baba Tahir-nâme, Hifdeh Goftar û Gazine-i Eş'ar*, s. 196.
- 6 Kâzî Abdullah Şeyda (Merduxi), s. 114.
- 7 Mehmet Akif Koç, *Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim*, s. 61.
- 8 Kermanshah'ın güneybatısında yer alan, Hewraman bölgesiyle sınırı olan Gilan isimli bir bölge vardır. Bölgedeki kimi Kadiri dervişleri Şeyh Abdülkadir-i Geylanî'nin aslen bugünkü adı Gilan-ğarb olan bu yerleşim yerinden Bağdat'a gittiğini söylemeler de bu iddianın daha güçlü kanıtlara ihtiyacı olduğu açıktır.
- 9 Kadiriilikteki dev(e)ran zikri ile vecd halinden kaynaklı burhan çıkarmalar (şiş batırma ve benzeri haller) Zûrvanistlerin belirli günlerde bir meydana çıkıp güç gösterisi yaptıkları ritüelleriyle aynıdır. Bugün İran'da yaygın olan Zûrhane geleneksel sporlarının kökeni de bu Zûrvanist ritüellerine dayanır. Kadiriilikteki kimi kuûmî zikir ve devaranlarında gördüğümüz bazı sahneler, Zûrvanist ritüellerindeki güce ve dayanıklılığa dayalı konsantrasyonel şekil ve görüntülerle benzerlik arz eder.
- 10 Ahmet Yaşar Ocak, Hariri ile Kurdî nisbelerinin yazım hatasından kaynaklandığını belirtir. Bu durum eğer kasıtlı yapılmamışsa coğrafya bilgisi eksikliğinden kaynaklanmış olmalıdır, zira Hakkari'nin güneyindeki Akre'ye bağlı Harir, yüzyıllardır Kürtlerin yaşadığı bir bölgedir. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik, Kalenderiler*, s. 37.
- 11 Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 56-74. Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 71. Tenik, bu iddiada bulunmuş iki kaynağa işaret etmektedir. Bunlar; Sorbonne Üniversitesi profesörlerinden Gilles Veinstein ile Belgrad Üniversitesi profesörlerinden Alexandre Popic'in ortak çalışması olan *Les Ordres mystiques dans l'Islam cheminements et situation actuelle*, Paris, 1986 ile A. Hourani ve V. Borwn'un ortak çalışması olan *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, Oxford, 1972 adlı eser ve çalışmalarıdır. Popovic ve Veinstein'e ait çalışma Türkçeye de aktarılmıştır. Bkz. İslam Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları), çev. Osman Türer, Ankara, Sûf Yayınları, 2004.
- 12 Martin Van Bruinessen, s. 81.
- 13 Hamid Algar, *Nakşibendilik*, s. 277.
- 14 "Pir Şalyar'ın sözlerine kulak ver / Bilge Simyar'ın (Zerdüş) buyruklarını ezberle." Reşid Yaseî, *Kurd u Peyvestegi-yi Nejadî ve Tarihî Ü*, s. 121. Her ne kadar *Marifet-i Pir Şalyar*'dan atasözleri, deyimler ya da vecizeli sözler rivayet edilmişse de *Marifet* kitabı tam anlamıyla bilinen bir kitap olarak değil, tıpkı Ezidilerdeki *Mishafa Reş*, *Kitabu'l-Cilve* ve Şeyh Adî'nin İlahileri gibi gizemli bir metin olarak varlığını korumaktadır. 1968 yılında Muhammed Bahaeddin Molla Sahip Tavileyî tarafından basılan *Pir Şalyar-ı Zerdeşti* adlı kitap ise *Marifet* kitabı değildir. Bu kitap sözlü edebiyata ve halk anlatılarına dayanan rivayetlerin ve kısmen de Pir Şalyar'a ait şiirlerin bir tür derlemesi olup Pir Şalyar'a nispet verilen aforizmaların nakilleriyle sınırlıdır.
- 15 Reşid Yaseî, a.g.e, s. 122.
- 16 Molla Abdullah Hewramî, a.g.e, s. 93
- 17 Pir Şalyar'la ilgili A. M. Menteşavvili de; onun ilk dönem Kürt şairlerinden olduğunu ve X. yüzyılda yaşadığını belirtir. Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, c. II, s. 1427-1429.

DOSYA: HEWRAMAN'DA METAFORMİK TASAVVUFİ-KİMLİKLER

- 18 Araştırmalar, Medlerde "Angâres" adlı çalgıcı bir gezginden söz eder ki son kral Ast-yages'in huzurunda siyasî bir kıt'a okuduğu rivayet edilir. Bkz. Mary Boyce, *Tahkik ve Berresî*, haz. Muhsin Bakırzade, s. 27 ve 64.
- 19 Kürtlerin savaşta okuduğu reczelere "hûre" denir. Ayrıca İslam öncesi dönemde hamasi şiir okumalarına da "ahûrayî" denmiştir ki bu iki kelimenin aynı kökenden olmaları muhtemeldir.
- 20 Hewraman Kürtçesinin Pehlevî ve Avesta gibi dillerle ilişkisi ve bu dillerde çalgıyla icra edilen şiirlerin özelliği hakkında geniş bilgi için bkz. D.N. Mackenzie, *The Dialect of Awroman (Hawrâmân-i Luhôn)*, *Grammatical Sketch, Texts and Vocabulary*, Kobenhavn, 1966. Bu kitabın çevirisi 2015 yılında Muhammed Siddik Zahidî tarafından yapılmış olup aynı yıl Tahran'da Paniz Yayınları tarafından Farsça olarak yayınlanmıştır.
- 21 Fehleviyât şiirinin lirik örneği, uzun süre Hemedan'da yaşamış olan Fahreddin Esed-i Gorganî'nin XI. yüzyılda manzum Pehlevîceden Derî Farsçasına tercüme ettiği *Vîs û Râmîn* adlı dokuz bin beyitlik mesnevisidir. Bu mesnevîde geçen aşk hikâyesi ise Eşkaniler/Partlar dönemine aittir. Nizâmî-i Gencevî, *Hosro/Hüsrev û Şirin* mesnevisini yazarken bu mesnevîden etkilenmiştir. Bu mesnevînin dil ve gramer özellikleri incelenmiş ve bunun Hemedan'daki fehleviyâlarla benzerliği ortaya konmuştur. Bkz. Fahreddin Esed-i Gorganî, *Vîs û Râmîn*, haz. Magali Tudva-Alexander Guakharia, s. 22-26. *Vîs û Râmîn* mesnevisinin ayrıca Baba Tahir-i Uryân'ın şiirleriyle de benzerlikler taşıdığı belirtilmiştir. Bu benzerlikler için de bkz. Perviz-i Ezkaî, a.g.e, s. 220.
- 22 Seyid Mehdi Zerkânî, *Tarih-i Edebî-i İran ve Kalemriyâ Zeban-ı Farsî*, s. 292.
- 23 *Hosrovânî*: "Hosrov/Hüsrev", Sasanî şahlarına verilen bir unvandır. Sasanîler, dönemin tanınmış saz sanatkarı Bârbed'in şahların günlük meclislerinde, atesgedelerde soylulara okumak için geliştirdiği 360 makam ve armoniden oluşan musikî mecmuasına verilen isimdir. Vezinsiz ama uyak ölçülü şiir sözleriyle icra edilir. Hosrovânîlerde okumaya veya çalmaya şahların övgü ve methiyesiyle başlanır. İleriki dönemlerde Doğu musikisindeki Hümayûn Makamı'na dönüşmüştür -Hosrovânî-hanî ve Hosroviyât da denir. Geniş bilgi için bkz. Mehdi Sitayişger, *Vajenâme-yi Musikî-yi İran Zemin c.1*, s. 399-400.
- 24 Perviz-i Ezkaî, s. 161-162. Elbette bu tanımlamada Farsça dışındaki dil ve lehçelerin rolüne pek bir vurgu yapılmaz. Oysa Fehlevî şiirlerinde Kürtçe gibi, Talış, Tat, Gilek ve Proto Azerî gibi dillerde de şiirler söylenmiştir. Lakin İran akademisi bu isimlendirmeyi Pehlevî kelimesinin Arabileştirildiği şekliyle, yani Fehlevî telaffuzuyla vermeyi tercih eder. Otto Magnus Von Stackelberg, Rosen Victor ve Georg Leon Leschisky gibi oryantalistler, "Batı Med lehçesiyle söylenmiş şiirler" tanımlamasını kullanırlar. Diğer bazı oryantalistler ise "İslamî Pehlevce" demeyi tercih etmişlerdir. Batı İran coğrafyasında gelişmiş ve Partçanın bir devamı olarak Pehlevî/Pahlawîg/Pahlawânîg dili de denmiştir. Eski Medlerle aynı coğrafyayı paylaşmasından sebep bu dil, Batı Med dilinin kalıntısı olarak değerlendirilmiştir. Bugünkü Farsça ise Parsçanın/Pârsîg bir devamı olarak gelişmiştir. Bu dile İslamî dönem sonrası Derî Farsçası/Farisi-yi Derî de denmiştir. Bu açıardan bakıldığında Med/Partik/Pehlevîg/Pehlevî/Fehlevî batı İran dili, Parsîk/Pârsîg/Derî/Horasanî ise doğu İran dilidir, diyebiliriz. Zira IX. yüzyıldan itibaren Parisî veya Farisî tabiri Derî Farsçasına verilen bir isimlendirme olmuştur. Pârsîg dili, Sasanîler döneminde kullanılan resmî dilin adıdır. Başka bir ifadeyle Sasanîler döneminde kullanılan Pahlawîg isimlendirmesi Partça için kullanılmıştır. İslamî dönem sonrasında bu kelime Pehlevî ya da Fehlevî şeklinde isimlendirilmiş ve bundan da Sasanîlerin dili murad edilmiştir. Oysa Sasanîlerin resmî dili Pehlevî değil Pârsîg'tir. Bundan sebep bir karışıklık meydana gelmiştir. Bu karışıklığın giderilmesi içinde batı İranî dile Eşkanî Partçası ya da Pehlevî/Pahlawîg/Pahlawânîg, doğu İranî dileyse Orta Farsça/Farisi-yi Miyane ya da Pehlevî-yi Sasanî denmiştir. Bkz. Rıza Bağbidî, *Tarih-i Zebanhayî İranî*, s. 124.
- 25 Seyid Mehdi Zerkânî, s. 295.
- 26 Bu dördlük için bkz. Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr, *Kabusnâme*, haz. Gulamhuseyn Yusufî, s. 98.
- 27 Muhammed Rıza Şefîî Kedkendî, *Kalenderîyye der Tarih, Diğerdîshay-i Yek Ideoloji*, s. 263.
- 28 Aynülküdat Hemedânî'nin fehleviyât şiirleri için bkz. *Namehây-i Aynülküdat-i Hemedânî*, c. I, haz. Ali Naki Münzevî ve Afif-i Üsirân s. 314, 330 ve 370. Ayrıca bkz. Ali Eşref Sadîkî, *Fehleviyât-ı Aynülküdat Hemedânî ve Çend Fehlevî-i Diğjer*, *Mecelle-i Zebanşinasi*, 18/1, 1382, 13-24.
- 29 "Hunyâgerlerin nimetini dinle, hem de iyi dinle, Pehlevî (dilinde) ve Hosrovânî semâınca / Ovraman lahince, Pehlevî beyince, mızraplar vurulur, Hosrevî semâınca." Bkz. Şemseddin Muhammed b. Kays-ı Razî, *el-Mu'cem fi Mu'eyir-i Eş'ar-ı Acem*, s. 104 ve 129.
- 30 Necmeddin Ebür-recâ Kumî, *Tarihu'l-Vüzerâ*, s. 11.
- 31 İsmail Hakkı Özcan, Tâhir, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39/393.
- 32 Hacı Yusuf el-Hemedânî ve onun fehleviyât şiirleriyle olan ilişkisine dair bağımsız bir yazı yazılabilir. Zira Tahran Üniversitesinde okurken büyük bir şevkle derslerine katıldığım İranlı araştırmacı-yazar Prof. Şefîî Kedkenî, Hacı Yusuf el-Hemedânî'nin bir sufi gözüyle hayatı yorumladığı, hayatı, iman, İslam ve ihsanla yaşamak şeklinde üç dercece ayırdığı *Rûtbetü'l Hayat* adlı eserinde geçen kimi şiirlerinin, Raz(i) diliyle yazıldığını, yani Farsça olmayan başka bir dilden çeviri olduklarını, bunların da kendi yöresi olan Hemedan'ın Buznejird diliyle yazılmış fehleviyâtlar olabileceği tespitinde bulunmuş, Hemedânî'nin metinde geçen Raz(i) dilini ise kinayeli olarak kullandığını belirtmiştir. Kedkenî'nin bu tespit ve iddiaları için bkz. Muhammed Rıza Şefîî Kedkendî *Musikî-yi Şî'r*, s. 491-493. Kendisi de Meşhed ve Horasanlı olan Şefîî Kedkenî'nin mecazi de olsa Raz dilinden bahsetmiş olması ve bunu da fehleviyâtlarla ilişkilendirmesi ilginç bir ayrıntıdır, zira Raz Horasan'ın Bocnûrd ilinin 110 kilometre kuzeyinde bulunan bir bölgedir. 9 köyden oluşan bölgenin merkezi, yine Raz adını taşıyan bir kasabadır. Toplam 14-15.000 nüfuslu Raz topluluğu Zazaca'ya benzeyen bir dil konuşmakta ve dillerinin de Med kökenli olduğunu ifade etmektedirler. Bkz. Selim Temo, *Horasan Kürtleri*, s. 383-384. Dolayısıyla ömrünün büyük bir kısmını Horasan'da geçirmiş ancak Cibâl kökenli olan ve Nakşilîğ'in öncülü kabul edilen Hâcegân Silsilesinin kurucusu Hacı Yusuf el-Hemedânî'nin bazı şiirlerinin Razî dilinden tercüme olabileceği ihtimali dahi enteresan bir bilgidir. İran akademisine göre Razî dili ya da lehçesi tarihi Rey şehrinde kullanılan dildir. Fehleviyâtlar içerisinde Rey ağzıyla söylenmiş şiirler de vardır, fakat Kedkenî'nin sözü edilen tespitiyle ilgili karşılaştırılmalı bağımsız bir araştırma yapılması da mümkündür.
- 33 Harakan, Kazvin ile Hemedan şehirleri arasında yer alır.
- 34 Muhammed Emin Riyahî, *Mirsâdü'l-İbâd* adlı eserin mukaddimesinde, Şeyh Necmüddin-i Razî'nin batı İran bölgesinin mahallî lehçesiyle iki beyitlik bir fehleviyâtının olduğunu belirtmiş ve bunun da dönemin Rey şehrinde kullanılan ağzla söylendiğini rivayet etmiştir. Bkz. Muhammed Emin Riyahî, *Bergozide-i Mirsâdü'l-İbâd*, s. 67.
- 35 Buradaki nispet verilen Kereç şehri günümüzde Tahran yakınlarında yer alan Kereç şehri değildir. Hemedan ile Nihavend şehirleri arasında yer alan Kerec kasabasıdır.
- 36 XIII. yüzyılda Niğde Aksaray'da Muhammed b. Mahmud Hatip tarafından kaleme alınmış olan *Füstatu'l Adâle fi Kevalî'ul Saltâne*'den akt. Muhammed Rıza Şefîî Kedkendî, *Kalenderîyye der Tarih, Diğerdîshay-e Yek Ideoloji*, s. 192.

GORANÎ/HEWRAMÎ EDEBİYATI ÜZERİNE NOTLAR

📖 SHAHAB VALİ

Kürt kültür zenginliğinin en önemli miraslarından birinin Kürt edebiyatı olduğu söylenebilir. Bu zenginliğin kaynaklarının başında tarih boyunca Kürtlerin yaşadığı coğrafyada varlığını sürdüren farklı düşünceler ve aynı zamanda Kürtçenin farklı lehçeleri gelmektedir. Elimizdeki tarihi verilere göre Kürtler ve Kürtçe hakkındaki sınıflandırmaların en eskisi 16. yüzyılda, Şerefhan-i Bidlîsî tarafından ünlü *Şerefname* eserinde yapılmıştır. Şerefhan'ın adı geçen eserde Kürtleri Kurmanc, Lor, Kelhur ve Goran olarak sınıflandırdığını görmekteyiz.¹ Aynı zamanda Kürt dilinin farklı lehçeleri hakkında araştırmacılar tarafından farklı sınıflandırmalar yapıldığı görülmektedir. Kürt dilini farklı şekillerde kategorize eden bu sınıflandırmaların en sonuncu

ve kapsamlılarından biri Ahmadi ve Werzende tarafından yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmaya göre Kürtçe:

1. Yukarı Kurmancî: Hekarî, Botanî, Şemdînanî ve Badînanî.
2. Orta Kurmancî: Mukrî, Soranî, Erdelanî, Silêmanî ve Germiyani.
3. Aşağı Kurmancî: Asil Lori ya da Feylî, Lekî, Kelhurî, Xaniqîni, Kirmanşahî, Kulyayî ve Pirwendî.
4. Goranî-Zazakî: Asil Goranî, Hewramî, Bacilanî ve Zazakî.²

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın başlarından itibaren bazı doğu bilimcilerin Goranî/Hewramîce'nin Kürtçe olmadığı iddialarına rağmen³, Kürt araştırmacılar tarafından yapılmış olan sınıflandırmalarda, her zaman Goranî Kürtçenin bir lehçesi ve Hewramî ise onun bir ağızı olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında Goranî/Hewramîler de her zaman kendilerini Kürt, konuş-

tukları dili de Kürtçe olarak görmekle kalmayıp, bu bağlamda kendilerini diğer Kürtlerden daha da üstün saymışlardır.⁴Yapılan araştırmalara göre eski dönemlerde Goranî/Hewramîce'nin kullanıldığı/konuşulduğu coğrafya günümüze göre çok daha geniştir.⁵ Goranî/Hewramî lehçesi uzun yıllar en önemli Kürt emirliklerinden olan Erdelan Emirliği'nin (1169-1867) edebi lehçesi olmuş⁶ ve bu önemli konumunu emirliğin ortadan kalkmasına kadar sürdürmüştür.

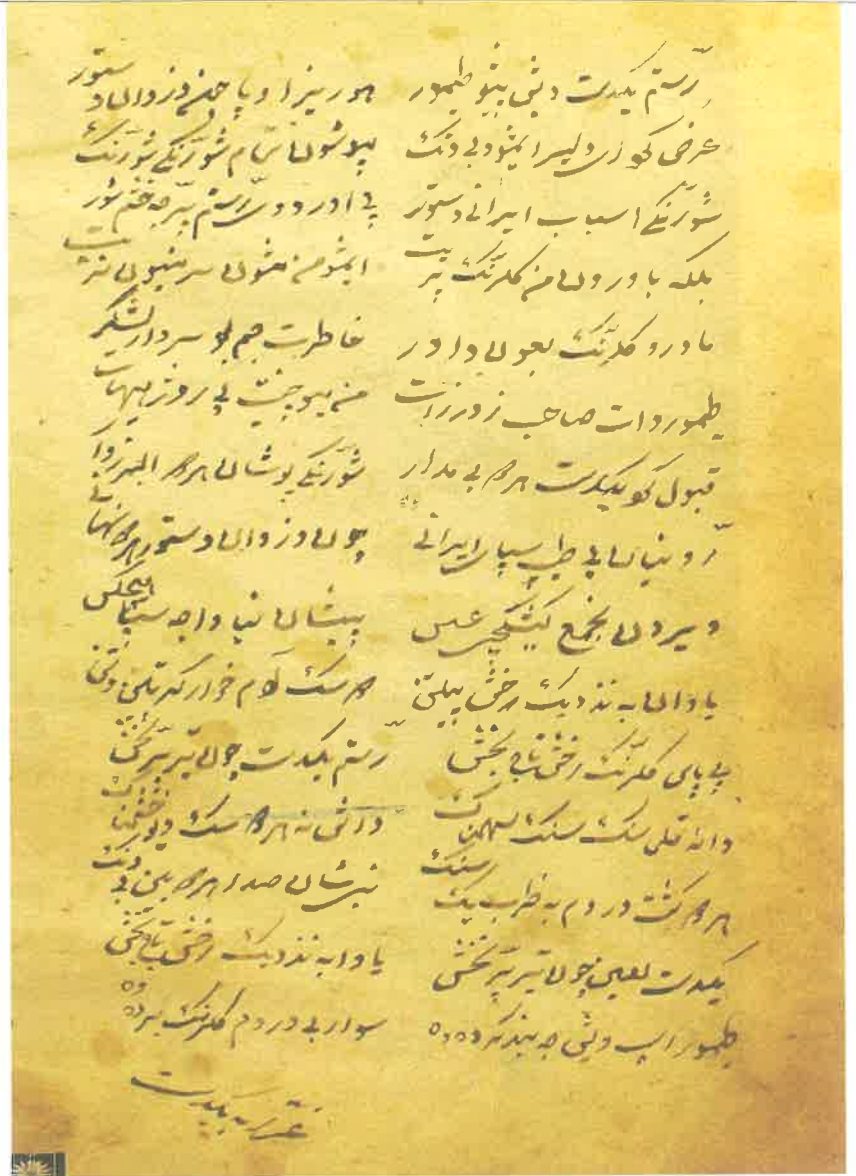
GORANÎ/HEWRAMÎ EDEBİYATI

Genel olarak Goranî/Hewramî edebiyatının "şiir" üstüne kurulmuş yani manzum ve melodik bir edebiyat olduğunu söylemek mümkündür. Bu kanı Kürtler arasında o kadar oturmuştur ki Soranlar arasında "Goranî" sözcüğü şarkı anlamında kullanılmaktadır.⁷ Genel olarak Kürt şiirinin daha çok

bestelenmiş/melodik şiir ve Goranî'ye yakın olduğu söylenmektedir.⁸ İslami dönem şiirinin söyleniş tarzı olan arûza göre değil de İslam öncesi İran şiiri yani Pehlewîyat kaidelerine göre yazılmış olan Goranî/hewramî şiiri, işlenen konu bakımından belki de Kürt edebiyatının en zengin lehçesi olarak kabul edilebilir.

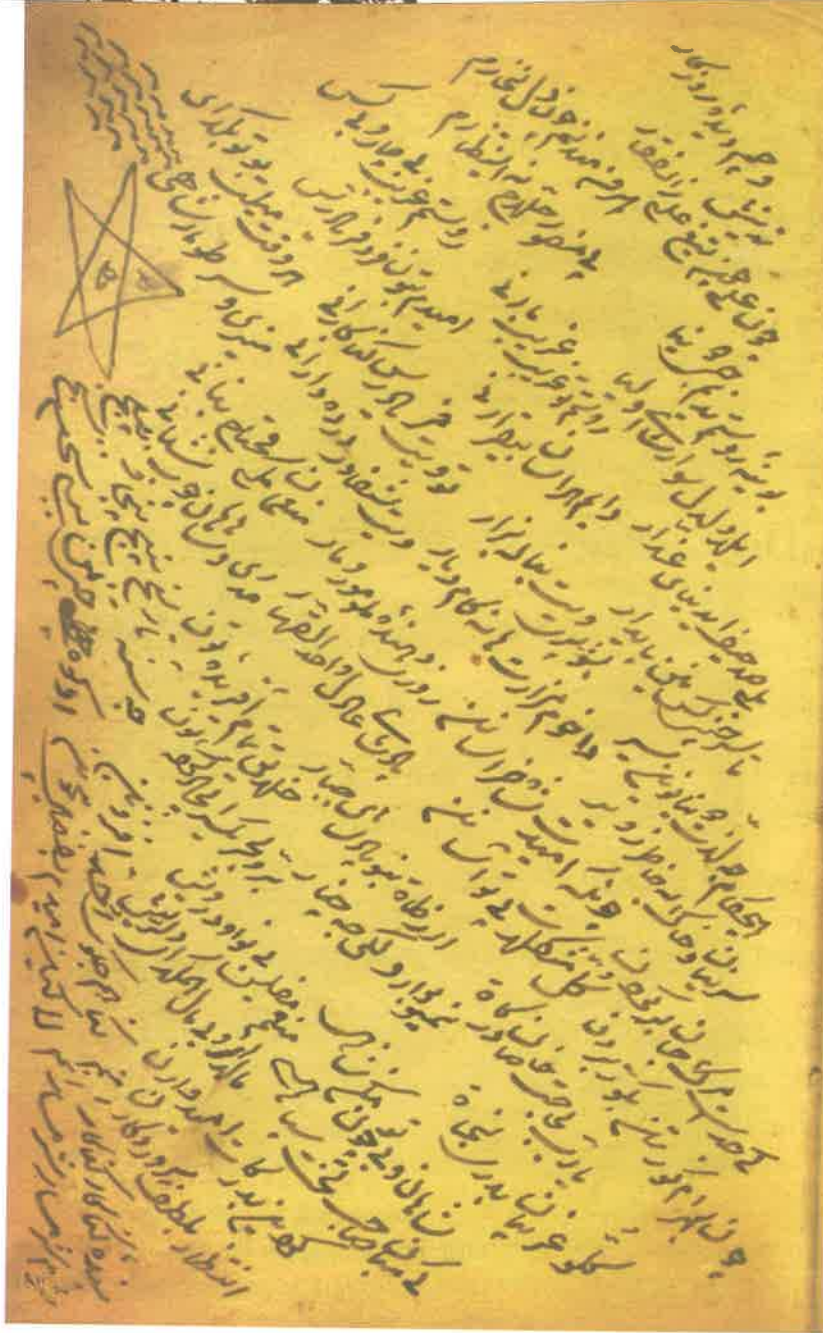
Bahsi geçen konu zenginliğin başlıca nedeni kuşkusuz Goran ve Hewraman coğrafyasında bulunan farklı inançlar ve ayinlerdir. Bilindiği gibi Kürt coğrafyası, özellikle günümüzde Goran ve Hewraman diye adlandırılan bölgeler, İslam öncesi dönemde Behdinî yani Zerdüşti inancın yanı sıra, Mitraist, Manicî ve Mezdeki düşüncenin de yaygın olduğu bir coğrafyadır. Müslümanların Sasani İmparatorluğu'nu fethetmeleriyle birlikte, hicri 16. yıldan itibaren, daha sonraki dönemlerde Kürdistan adıyla bilinen bölgeler doğrudan İslam inancı ile tanışmış oldu. Lakin bu yeni dinin Kürt coğrafyasında tamamen kabul görmesi uzun yıllar sürdü. Ayrıca İslamiyetin ana kolları olan Sünnilik ve Şiiliğin farklı bölgelerinde kabul görüp yayılmasına rağmen, Kürtlerin birçoğu eski inançlarını doğrudan ya da başka isimler ve şekiller halinde sürdürdüler. Tarihi verilere göre mevzubahis mesele daha çok Goran ve Hewraman bölgelerinde vuku bulmuştur. Bu bölgelerdeki Kürtlerin bir kısmı bu yeni inancı benimseyip Müslüman olmuş, ama bazıları da eski inançlarını doğrudan ya da başka isimler altında sürdürmeye çalışmıştır. Goran/Hewraman bölgelerinde günümüze kadar süregelen bu farklı düşünce, inanç ve dünya görüşlerinin varoluşu sonucunda da çok zengin ve güçlü bir edebi yelpaze ortaya çıkmıştır. Goranî/Hewramî edebiyatının ortaya çıkması ya da bu lehçede söylenmiş/yazılmış olan ilk eserin tarihini saptamak mümkün değildir. Kürtler arasında yazıya/kayda geçirme geleneğinin çok geç başlaması, ayrıca coğrafi olarak bölgenin

Heft Leşker'den bir sayfa.

tarih boyunca farklı karmaşa ve çatışmaların en yaygın olduğu sahnelerden biri olması, bu meselenin en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilebilir.

Yarsan Kürtlerinin dini geleneğine göre, onların *Kelam* dedikleri ve kutsal saydıkları şiirlerin ilke örnekleri hicri 2. yüzyılda söylenmiştir. Her ne kadar tarihi olarak, Kürt şiirinin başlangıç tarihini hicri 2. yüzyıla götüren bu iddiayı şimdilik ispat etmek mümkün olmasa da bu konuda daha derin araştırmaların yapılmasına zemin hazırlayabilir. Zira örneğin hicri 401 yılında vefat etmiş olan Bondar-i Razî bir şiirinde "Hewraman ezgisi ve Pehlewî bey-

Xawemameyê Kurîden bir sayfa.

ti”inden bahseder.⁹ Bu da Hewramî hicri 4. yüzyılda varlığını göstermektedir. Ayrıca İslam sonrası Farsça şiir söyleyen ilk şairler arasında da bir Kürt şairin olduğu İran tarihi kaynaklarında geçmektedir.¹⁰ İran edebiyat tarihinde Besam-i Kurd adlı bu şairin şiirleri, farsça şiirin ilk örneklerinden biri olarak gös-

terilmektedir. Hicri 3. yüzyılda yaşamış olan Besam-i Kurd adlı şair hakkındaki bu tarihi veri, doğal olarak şu soruyu sormaya neden oluyor: Kendi anadili olmayan bir dilde (Farsça) şiir söylemiş olan bir şair, kendi anadilinde (Kürtçe) de şiir söylemiş olamaz mı? Zira hicri 3. yüzyılda Kürtçenin bir dil olarak

var olduğu ve bu dilin oluşum sürecinin de İslam öncesinde başladığı dilbilimcilerce bilinmektedir.¹¹

GORANÎ/HEWRAMÎ EDEBİYATININ TÜR VE ÖRNEKLERİ

Daha önce de belirtildiği gibi Goranî/Hewramî edebiyatında şiir söyleme geleneğinin yaygınlığı, hacim ve kapsadığı geniş yelpaze göz önünde bulundurulduğunda, bu edebiyatın Kürt edebiyatının en zengin bölümlerinden olduğunu söylemek mümkündür. Goranî/Hewramîce yazılmış eserlerin birçoğunun günümüze dek tespit edilemediğini söyleyebiliriz. Bunun başlıca nedeni de farklı kütüphanelerde bu eserlerin el yazmalarından farklı diller (Farsça, Sanskritçe ya da bazen “bilinmeyen dil/lehçe”) adı altında kayda geçirilmiş olmasıdır. Bunun dışında birçok el yazması eser de Goran/Hewraman bölgelerinin ücra köylerinde keşfedilmeyi beklemektedir. Lakin son yıllarda Kürt edebiyatının bu zengin mirasına ilgi artmış ve birçok eser Goranî/Hewramî eser ortaya çıkmıştır. Örneğin Kemal Fuad Goranî/Hewramîce yazılmış 125 eseri tespit etmiştir.¹²

Goranî/Hewramî edebiyatının değinilmesi gereken bir özelliği de kadın şairlerin bu edebiyattaki önemli rolüdür. Kadın şairler Goranî/Hewramîce edebiyatında daime özel bir yer ve statüye sahip olmuş ve bu lehçede birçok edebi eser ortaya çıkarmışlardır. Bu kadın şairlerin başında kuşkusuz Yarsan edebiyatı kadın şairlerinin¹³ yanı sıra ünlü Mestûre Mahşerê Xanim (h. 13. yy.) ve Cihanara Xanim Paweyî (19-20 yy.) den söz

edilebilir. Günümüze dek elimize geçen ve tespit edilmiş olan Gorani/Hewramî edebi eserleri birkaç ana başlık altında sınıflandırmak mümkündür:

1. Destan Edebiyatı

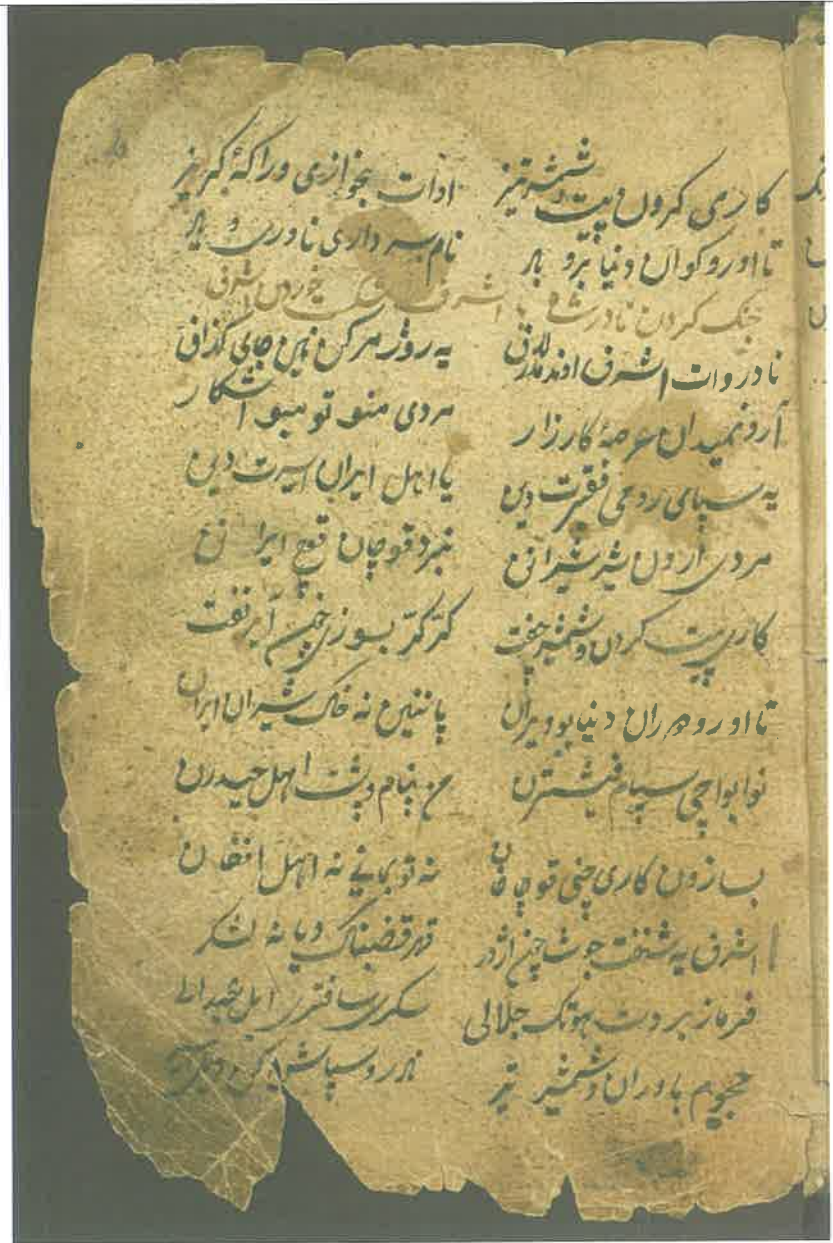
Gorani/Hewramî destan edebiyatını iki alt başlık altında ele almak gerekir. Bunların birincisi ulusal destanlar ve ikincisi ise dini/tarihi destanlardır.

a. Ulusal Destanlar

Ulusal destanların başında kuşkusuz *Cengname* ve *Rezmname* adları ile de anılan Kürt Şehname-leri gelmektedir. Bu eserler edebi önemlerinin yanı sıra Kürt mitolojisi, Kürt kültürü ve dolayısıyla da Kürt ortak belleğindeki ortak idealleri ve değerleri ortaya çıkarmak açısından önemli bir yere sahiptir. Farklı hikâyelerden oluşan bu mecmuanın bazı hikâyeleri son yıllarda tespit edilip, yayımlanmıştır. Daha çok Rustem-i Zal ve ailesinin maceralarını konu eden bu eserlerin bazıları şunlardır: Rustem û Bewrê Beyan, Çiroka Cevahir Pûş, Rustem û Semsam Şahê Dêw, Çiroka Behtûn, Rustem û Keyê Kuhzad, Berzû û Felawend, Cengê Heftê Leşker, Rustem û Zerd Heng, Azer Berzîn. İran û Turan; Rustem û Hezretê Suleyman, Seqlab Dêw û Rustemê Zal, Rustem û Zerdeheng, Kenizek û Yazdeh Rezm; Rustem û Zenûn; Cemcem û Zerdeheng, Berzû Name, Herasê Heft Ser, Cihangir Name, Gilîm Guş, Sam Name, Sam û Nerîman, Heft Xanê Rustem.¹⁴

b. Dini/Tarihi Destanlar

Genellikle menkıbevi özelliklere sahip olan bu eserler; daha çok İslam tarihinin önde gelenlerinin

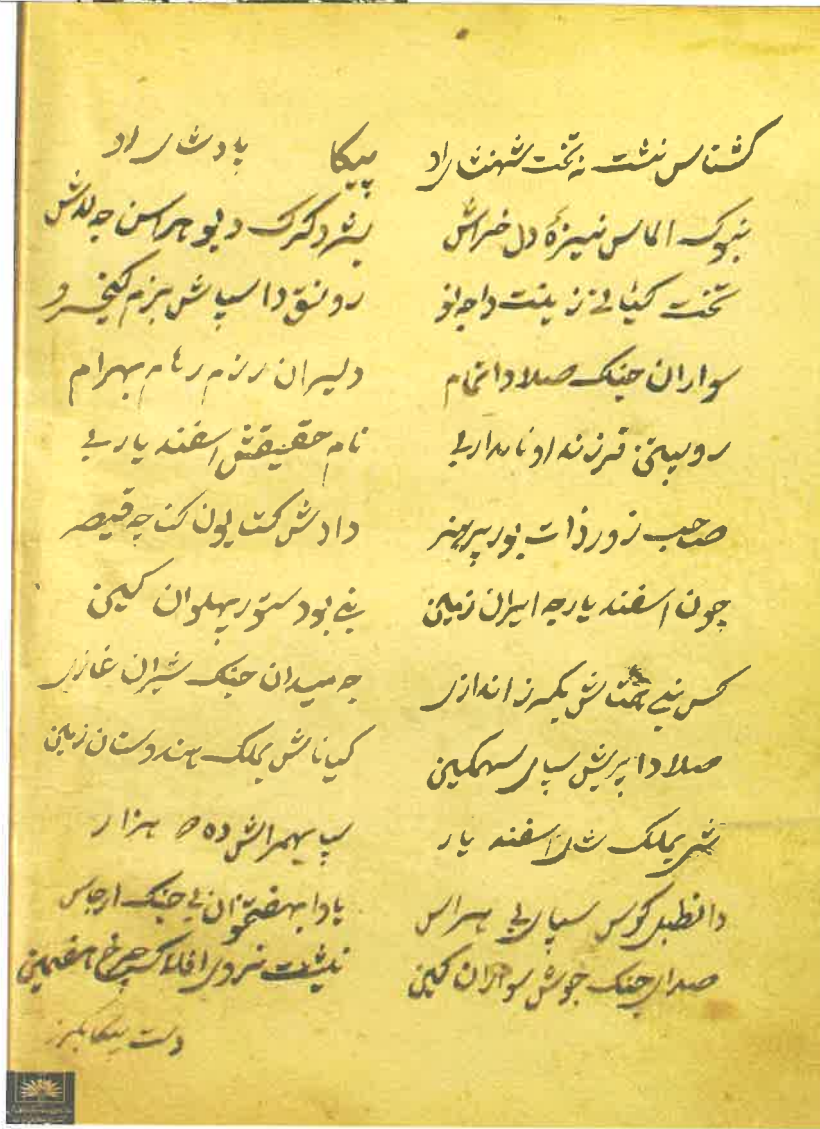

Nadirname'den bir sayfa.

yaptıkları savaşlar ve bu savaşlardaki olağanüstü başarılarını konu ediyorlar. Bu tür eserlerin ana kahramanı kuşkusuz Hz. Ali ve onun İslamiyet'in ilk dönemlerinde vuku bulan savaşlardaki olağanüstü yiğitlikleridir. Bu eserlerden şimdiye kadar tespit edenlerin bazıları: Katibi Ehmed bin Dervîş Seyid Murad olan ve 1260 yılında istinsah edilen *Feth'ul-Heyder*, Seyid Nûri bin Şeyh Abdurrahmanê

Azebanî'nin 1266 tarihini taşıyan *Xezewatê Feth'ul-Xeyber*, 1296 tarihini taşıyan Mela Muhammed Kerîm'in *Xawernameyê Kurdî* adlı eseri, *Re'dê Cundî*, *Şahê Muxrib-zemîn*, *Bedr û Huneyn* ve *Xezewat-İmam Elî*' dir.¹⁵

Gorani/Hewramî edebiyatında Hazreti Ali dışında olağanüstü maceraları konu edilmiş olan tarihi kişilik, Peygamberin Uhud

Rustem û Rûyînten'den bir sayfa.

savaşında (h. 7) şehit olan amcası Hamza bin Abdülmuttalib dir. *Hemzename* ya da *Mîr Hemzeyê Ereb* adlı eser Hamza bin Abdülmuttalib'in savaşları, kahramanlıkları, olağanüstü yiğitliği ve gücünü konu edinmektedir.

Goranî/Hewramî manzumelerinde konu edilmiş olan başka bir tarihi kişilik de Hz. Ali'nin Hz. Fatima'nın vefatından sonra evlendiği Xûle'den olan Muhammed (ö. h. 81) adında oğludur. Annesi Benî Hanîfe kabilesinden oldu-

ğu için Muhammed-i Hanefiyye adıyla tanınan bu zat'ın hayatı ve çeşitli savaşlardaki başarıları Goranî/Hewramî edebiyatında *Cengname yê Muhammedê Henefiye* ya da *Dastanê Muhammedê Henefiye* adlarıyla bilinmeyen farklı şairler tarafından şiir olarak söylenmiştir. Farklı nüshaları mevcut olan bu Cengnamelerden biri 1318 yılında Kake Heme Pîr Salih, bir başka nüsha da hicri 1320 yılında Muhyeddîn bin Abdulqadir tarafından istinsah edilmiştir.

Bu kategoride bahsedebileceğimiz başka bir eser ise *Xalidname* adlı eserdir. Bu eser İslam tarihinin en ünlü komutanlarından Halid bin Velîd (ö. hicri 21/22)'in eşinin Goranların padişahına âşık olup onunla kaçması, Halid'in onun peşinden gidip Goranlar ile savaşta yaralanması ve daha sonra Peygamber tarafından onun yardımına giden Hz. Ali tarafından kurtarılmasını konu etmektedir.

Bildiğimiz kadarıyla bahsi geçen eserlerin çoğunun şairi ve kesin yazılış tarihleri bilinmemekte ve hiçbiri yayımlanmamıştır. Bu dini/tarihi karakterleri konu eden eserlerin dışında, bazı tarihi kişilik ve olayları konu eden Goranî/Hewramî eserden de söz edilebilir. Bunların başında Elmas Xan Kenûleyî'nin (h. 12 yy.) *Nadirname*, *Nadir û Kopal* ya da *Cengnameyê Nadir*¹⁶ adlarıyla da bilinen eserdir. Nadir Şah Afşar'ın (ö.h. 1160) savaşlarını konu eden eser, türünün en iyi örneklerinden sayılabilir.

Tarihi konuları ele alan Goranî/Hewramîce yazılmış olan başka bir eser de Mîrza Şefî' Kulyayî'nin (h. 13. yy) Erdelan emirlerinden birinci Xusrew Han'ın savaşlarını konu eden *Cengname yê Xusrew Xanê Erdelan* adlı eserdir. Bunun dışında yine tarihi bir olayı destansı bir dille ele almış olan ve Mîrzayê Kerendî (h. 12-13. yy) tarafından yazılmış olan *Cengnameyê Muhammed Ali Mirza*'dan da bahsedilebilir. İran-Osmanlı'nın son savaşı ve Goranların bu savaşta gösterdikleri yiğitliği epik bir anlatım ile konu eden eser, tarihi destan türünün en iyi örneklerinden sayılabilir.¹⁷

2. Dini Edebiyat

Din ve inançla ilgili konuları işleyen Goranî/Hewramî eserleri de iki ana alt başlık altında sınıflandırmak gerekir. Bunlardan birincisi İslami olmayan, yani Yarsanların dini edebiyatı, ikincisi ise İslam inancı çerçevesinde yazılmış olan eserlerdir. Aynı zamanda bu ikinci kategori, kendi içinde farklı konuları işlemektedir.

a. Yarsan Edebiyatı

Yarsan dini edebiyatı şiiire dayalı bir edebiyattır. Yarsanlar tarafından kutsal olarak kabul edilen bu şiirler, Yarsan büyüklerinin anlatıdır. Kilam adı verilen bu şiirlerin çoğunluğu Kürtçenin Goranî lehçesinde söylenmiştir. Yarsan dini geleneği, Yarsan kutsal tarihini Tanrı ve meleklerinin yeryüzünde tecellisine göre, devrelere ayırır. Her devrede dile gelen "Kutsal kilam"ların toplamına "Defter" denir. Defter, genel anlamında, kutsal sözlerin kayıt edildiği kitapçığa verilen isimdir.

Yarsan metinleri araştırmalarında karşımıza çıkan ilk problem daha öncede değinildiği gibi, tarihlendirme sorunudur. Zira elyazmalarının çoğunluğunda, eserin yazılış ve ya kopyalama tarihi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılara göre bunun nedeni sözcüklerin kutsal karakterlerinin yitirilmesini engellemektir¹⁸ zira metinleri oluşturan sözcükler, kutsal ve ezeli- ebedi bir boyut taşıdıkları için, "tarih" 'e tabi tutulamazlar. Yarsan Kürtlerinin inancına göre ilk "Kilam"lar, hicri 2. yüzyılda, Behlûl Madî ve ashâbı tarafından söylenmiştir.¹⁹ Defteri Dewrey Behlûl" olarak bilinen bu metin, Behlûl, Baba Lorê, Baba Receb, Baba Hatem ve Baba Nocum'a mensup kelimeleri içeren, Goranîce yazılmış, küçük bir risaledir.²⁰ Yarsanlar arasında kutsal "Kilam"

söyleme geleneği hicri üçüncü yüzyılda Baba Serheng Dewdanî devresi, hicri dördüncü yüzyılda Şah Xoşîn devresi ve daha sonra Baba Nawûs Câf ve Baba Celil ile devam eder. Yine Yarsan inancına göre hicri 8. yüzyılda Sultan Sehak'ın ortaya çıkmasıyla, hem Sultan Sehak dönemi Kelamları hem de daha önceki dönemlerden sözlü olarak devam eden "kutsal şiir" Sultan Sehak'ın kâtibi olan Qelem Zêr (altın kalem) lakaplı Pîr Mûsî tarafından kaydedilir. Sultan Sehak devrinde söylenen "Kilam"larının oluşturduğu defter'e "Kilamê Xezane" adı verilir. Adı geçen metin genel olarak beş ana bölümden oluşmuştur:

- Barge Barg: 72 Pîr tarafından söylenen ve Tanrı'nın Tecelli ettiği 72 aşamayı anlatan bölüm.

- Dewrey Heftewane: Yarsan inancında *Heften*'i (yediler) tamamlayan Heftewane kavramının yaratılıştan önceki ruhlarını ve bu dünyada doğuşlarını anlatır.

- Gilîm ve Kûl (omzunda kilim taşıyan): Tüm Yarsanların pîr'i kabul edilen Pîr Binyamîn ve ashâbının Odyssea vari yolculuklarını ve arınmalarını anlatır.

- Dewrey Çiltên (kırklar): Yarsan inancına göre, dünyanın yaratılışından önce, sürekli savaş halinde olan iki değerli taş vardı: Işık ve Karanlık. Bu sebeple Tanrı, kendi nurundan, Çiltên'in nurunu karanlığı yok etmek için yarattı. Dewrey Çiltên bu yaratılışın hikâyesini anlatır.

- Xurde Serencam (küçük Serencam): Yarsanların şeriat kurallarını anlatan kısım.

Yukarıda adı geçen bölümler dışında, Sultan Sehak döneminde oluşturulmuş olan diğer defterler, ayrıca

mevzubahis dönemden önceki kelimelerin toplamına ise "Defteri Perdîwerî" yada "Dîwanê Gewre" adı verilmiştir. ki, "Zolal Zolal", "Dewrey Pîr Âlî", "Dewrey Damyarî", "Dewrey Şah Weys Qulî", "Defteri Sawa" ve "Defteri Âbidîn"den oluşmaktadır²¹. Kutsal şiir geleneği Yarsanlar arasında Sultan Sehak devrinden sonra'da devam etmiştir. Bu metinlerin en önemlileri arasında: Kilam ê Seyyid Xamûş (hicri 9. yy.), Kilam ê Îl Beygî Caf (hicri 9-10 yy.), Kilam ê Şex Emîr, Kilam ê Xan Elmas (hicri 11. yy.).

Yarsan dini edebiyatının son devri olarak kabul edebileceğimiz dönem ise, Yarsanlar arasında "Dewrey Heyderî", "Dewrey Yerî Tenî" (Üç beden devri) veya "Dewrey Sî û Şex Şaîr (otuz üç) diye tanınan hicri 12-13. yy. dir. Bu dönemde, isimleri genellikle araştırmacılar tarafından hiç duyulmamış olan 37 şair²² tarafından söylenmiş olan "Kilam"lar, 4000 sayfaya yakın bir mecmuadan ibaret olup, içeriklerinde kullanılan teknik kelime ve kavram bakımından Kürt edebiyatında bir istisna olarak sayılabilir. Adı geçen mecmuadan şimdiye kadar sadece bir şairin "Defteri" basılmış²³, diğerleri hala elyazması halindedir. Burada genel olarak bahsi edilen Yarsan metinlerinin içerdiği konuları kısaca şöyle özetleyebiliriz: Mitolojik karakterler, Yarsanların kutsal tarihi, inanç ve doktrinleri ki bunların başında ruh göçü (reenkarnasyon) ve tecelli gelir, Yarsan inancına göre Melekler ve Melek bilimi (Angelology), Yarsan gelenek/ayinleri ve Dünya Sonu (Apocalypse) olayları.

b. İslami Edebiyat: Şii, Sünni ve Tasavvuf Edebiyatı

Kürt edebiyatının diğer lehçelerinde yazılmış olan eserlerin gene-

تبعه و خنجر بنیزه و زورک
چون که خدا و مندرج است یا زور
کسی زان که چه مردان
تو خود مکتوبی به کتب
تا بپس فرسخ شین برمان
چون که به خرد و کشتن است
مبشر اول که بود کوشش
تا یا وان بت که کوشش
یا وان و پانخت زید نون
بداد و فنان زین کوشش
چون که قضا و قلیش را که
زیا تر که چه قیام دل است
مواش ایچو سن نون
با ورم بریل آلی بیگم
بشیرین جزو اول که چو
بچند کلمات به پند و سر
سورین نامی نطق بدوما

linde gördüğümüz İslam inanç/tarihi, Goranî/Hewramî edebi eserlerinde de bariz bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda da adı geçen lehçede birçok değerli eserden söz etmek mümkündür. Lakin Kürtçenin diğer lehçelerinden farklı olarak, Goranî/Hewramî edebiyatında İslam'ın Sünni görüşünü yansıtan eserlerin yanı sıra, Şii inanca göre de yazılmış olan eserler mevcuttur. Bu da kuşkusuz Goranî/Hewramî edebiyatını içerik ve işlenen konu bakımından daha da zenginleştirmiştir.

On iki imamlı Şii inancı çerçevesinde yazılmış olan eserlerin başında kuşkusuz hicri dokuzuncu yüzyılda Mela Perişanê Dînewerî tarafından kaleme alınmış olan *Perişanname* adlı eserdir. Bazı araştırmacılar tarafından Kürt edebiyatının şimdikiye kadar tespit edilmiş olan en eski mesnevisi olarak kabul edilen²⁴ eserin yirmiden fazla elyazması farklı kütüphanelerde mevcuttur. Eserin bazı bölümlerinin şerhi İran'da iki defa basılmasına²⁵ rağmen, tam ve tenkitli bir metni henüz yayımlanmamıştır.²⁶ Adı geçen eser dışında Mela Seyid Ebbas Hilmî tarafında istinsah edilmiş, ama şairi ve istinsah tarihi belli olmayan *Meded Ya Ali* adlı eserden bahsedilebilir. Kendi türünde bir istisna olan bu elyazması 44 sayfa ve Arapça alfabesi harflerinin sayısına göre, 28 bölümden oluşuyor. Tamamen on iki imamlı şii inancı görüşü taşıyan bu manzum eser'in her bölümünün, elif hafından başlayarak, kafiyesi adı geçen harf ile bitiyor ve bu, Arap alfabesinin son harfi olan "Y" ye kadar devam ediyor.²⁷

Şii mezhebi görüşüyle kaleme alınmış bir başka eser ise *Şah Huseyn* ya da *Revzet'ul-Ehbab* adlı makteldir. Birinin öldürüldüğü yer/zaman anlamına gelen "maktel" edebi bir tür olarak ilk defa Arap edebiyatında başlanmıştır. Elimizde bulunan ilk Arapça maktel ise hicri 2. yüzyılda Ebu Mihnef tarafından yazılmıştır. Maktel yazma geleneği daha sonra hicri 10. yüzyılda Fars ve Türk edebiyatlarına da geçmiş-

Şah Huseyn'den bir sayfa

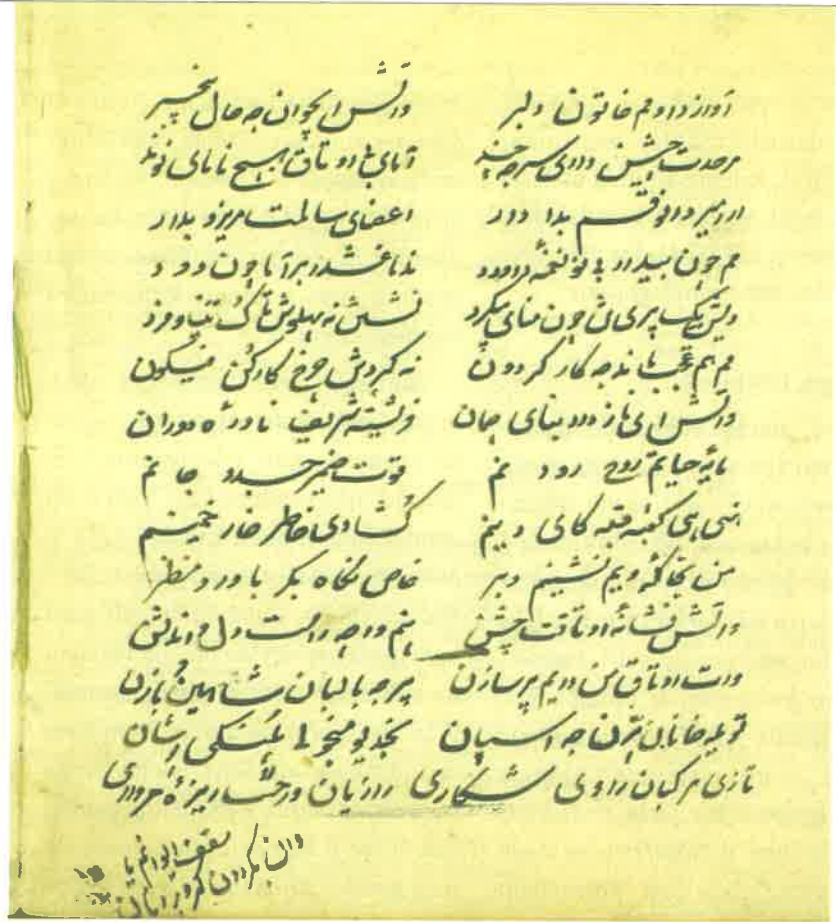
Perişanname'den bir sayfa

بسم الله الرحمن الرحيم
من تر بسم الله
پریش نامہ ذکر کم با
لا طرب لا یابس الا فو کسا
حمد و بسم الله مندرج ہیں
او نیز شرای باغ ہزار گلین
با ویک خدا کی رسولن
فقط تحت با زوج تبرین
فانا حو لنا علی عین
انا فقط من تحت انوارین
باشناسا به نقطه شش
انکارا به ویا جھشش
دوسن زنی بزہ کے سہ خبر
کتاب مبین معنی پنا کر
نمانہ ایام جسیت به
نبی مات ربنا نازل و نی

tir. Bu edebi tür Kürtçenin diğer lehçelerinde olduğu gibi, Goranî/Hewramî edebiyatında da mevcuttur. Söz konusu eser, şimdiye kadar, iki farklı elyazması ve isim ile bulunmaktadır. “Revzet’ul-Ehbab” adıyla bilinen nüshanın tarihi belli olmamakla birlikte, kâatibi Qasim bin Ebûbekirê Kurd olarak kaydedilmiştir. Giriş ve birinci sayfası olmayan eser, 2015 yılında basılmıştır.²⁸ Bizim elimizde bulunan başka bir nüsha ise tam metin olup Abdülqadir adlı bir kâatip tarafından 1259 yılında istinsah edilmiştir. Bu da Kürt edebiyatında “maktel” yazma geleneğinin en Fars ve Türk edebiyatlarındaki kadar eski olduğunu göstermektedir.

Yukarıda adı geçen eserler dışında elimizde olan mevcut bilgiler çerçevesinde, İslam dini/inançlarını konu eden ve şair yâda kâatibi belli olan bazı eserler de şunlardır: Xanayê Qubadî (h. 12 yy.)’nin *Selewatname*’si, Mewlewî yê Kurd (h. 13. yy.)’un *Zubeyê ‘Eqîde*’si, Mîrza Şefî’ Kulyayî’nin *Nesîhetname*, *Zad’ul-Me’ad* ve *Mehşername* adlı eserleri²⁹, Elmas Xan Kenûleyî’nin *Munacat*’ı, Ebdullah bin Muhammedê Kurdî (h. 12. yy.) tarafından yazılan *Şerhê Menzûme der Keffaretê Gunahan*, Ebdilqadirê Paweyî’nin *Revzet’ul-Sefa*’sı, şairi Fethullah olarak kaydedilen ve 1320 yılında Seyid Muhammed bin Seyid Ehmed tarafından istinsah edilmiş olan *Munacat*. Şairi belli olmayan fakat 1362 de Muhammed Huseyn Muqîmî tarafından istinsah edilmiş *Deqayiq’ul-Exbar* adında bir eserin Goranîce çevirisi olarak tanıtılan bir eser. Bu eser, şairin de dediği gibi, büyük ihtimalle Suyûtî, Gazzalî ve Abdurrahim bin

Ahmed el-Qazî’ye mensup olan *Deqayiq’ul-Exbar fi Zîkr el-Cennet ve’l-Nar*’ın manzum goranice çevirisidi. Usul-i Din hakkında Mela Xizir Rûdbarî yê Hewramî tarafından yazılmış ve 1338 yılında Elîqulî Huşyar tarafından istinsah edilmiş olan *Role Bizanê* adlı eser, yazılış/istinsah tarihi kaydedilmemiş, Şêx Nesîm Texte Meqam’ın “Tevbe” üzerine olan manzum eseri. Bunların dışında şair/katibi ve yazılış/istinsah tarihi belli olmayan *Mesewiyê Asiman û Zemîn*, *Mesnewiyê Behsê Nemazguzarden* ve *Mesnewiyê Mi’racnameyê Hezretê Resûl*’den bahsedilebilir.

Burada muhtasar bir biçimde bahsedilen konular dışında Goranî/Hewramî edebiyatının başka bir zengin sahası da İslami edebiyatın önemli bir sahası olan

Mem û Zîn’den bir sayfa.

irfanî/tasavvufî şiirlerdir. İrfan/tasavvuf şiiri, diğer Kürt lehçelerinde olduğu gibi, Goranî/Hewramî edebiyatının da en önemli konularındandır. Büyük ihtimalle bu tür şiirin en eski örneklerinden biri hicri 10. yüzyılda yaşamış olan Şêx Mistefa Texteyî’nin şiirleridir. Goranî/Hewramî edebiyatında irfanî/tasavvufî şiirin diğer önemli temsilcileri olarak: Mela Mistefa Bêsaranî (h.12. yy.), Yusifê Yaske (h.12. yy.), Welî Dîwane (h.12. yy.), Mewlewî yê Kurd, Xanayê Qubadî, Seydî yê Hewramî (h.13. yy.), Ehmed Begê Komasi (h.13. yy.), Melik Huseyn Xan Kulyayî (h. 13. yy.), Ebdilqadirê Paweyî (h.13. yy.), Sêy Yaqû Mahîdeştî (h.14. yy.) ve Heyranelîşah lakaplı Sêy Salih Mahî-

deştî (h.14. yy.) den söz edilebilir. Tüm bunların dışında tasavvufî manzume olarak kaleme alınmış olan ve bir çok farklı versiyon ve nüshaları olan *Hikayetê Şêxê Sen'an* ve *Hikayetê Bersîsa*'den bahsetmek gerekir.

3. Aşık Edebiyatı

Genel olarak Kürt edebiyatında işlenen temaların başında gelen "aşk" kavramı ve aşık/maşuk arasında vuku bulan aşk, bir çok Goranî/Hewramî eserin konusu olmuştur. Bu eserlerin bazılarının şairleri belkiyken, birçoğunun da şairi, bahsettiğimiz diğer eserlerde olduğu gibi, belli değildir. Şairi tespit edilmiş bu aşk manzumelerinin başında Xanayê Qubadî'nin *Şîrîn û Xusrew*, *Siltan İbrahîm û Noşafêrîn* ve *Leylî û Mecnûn*'u, Mîrza Şefî' Kulyayî'nin *Şîrîn û Ferhad*, *Nûfel û Mecnûn*, *Şemal û Zelan*, *Venewş û Biraza*, *Leylî û Mecnûn*'u, Mela Bulad Xan'ın *Leylî û Mecnûn* ve *Hikayetê Şîrîn û Ferhad*,

Mîrza Kewkebê Goranî'nin *Heyder û Senûber* adlı eseri, Elmas Xanê Kenûleyî'nin *Xurşîd û Xeraman*, *Ferhad û Şîrîn* ve *Xusrew û Şîrîn*'inden bahsedilebilir. Bu eserlerin çoğunun metni basılmış veya akademik çalışmalara konu edilmiştir.³⁰

Bilindiği üzere, şairi tespit edilemeyen aşk manzumelerinin başında kuşkusuz Kürt edebiyatının tüm lehçelerinde yazılmış olan *Mem û Zîn* gelmektedir. Bunun dışında *Leylî û Mecnûn*, *Şîrîn û Ferhad*, *Seyful-Milûk û Bedûlcemal* ve *Gul û Bulbul* gibi şairi belli olmayan ve yine bir çok versiyonu bulunan manzumeden bahsedebiliriz. Son olarak da tüm bu konuların dışında belki de Kürt edebiyatında bir istisna olarak değerlendirilebilecek *Gurbe û Mûş* adlı eserden söz etmek gerekir. Elmas Xanê Kenûleyî ye mensup olan bu eserin konusu sosyal eleştiri olup, zamanının sosyal sorunlarını bir kedi ve fare ilişkisi çerçevesinde dile getirmektedir.

SONUÇ

Yukarıda genel hatlarıyla tanıtılmaya çalışılan Goranî/Hewramîce eserler, Kürt edebiyatının önemli lehçelerinden biri ile yazılmış eserlerin sadece bir kısmıdır. Goran/Hewramî edebî eserleri kuşkusuz Kürt edebiyatının belki de en eski ve en zengin sahası sayılabilir. Goran ve Hewraman bölgelerinin coğrafi yapısı, zengin tarihi, tarih boyunca adı geçen bölgelerdeki farklı inanç/dini sistem ve ayinlerin varlığı ve bu lehçenin melodik estetiği, bu zenginliğin sebeplerinden birkaçıdır. Bu gerçeğe birlikte Kürt dili ve edebiyatının bahse konu önemli kültürel mirasının hala akademik olarak hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu konuda yapılması gerekenlerin başında, evvela elyazmaları halinde bulunan eserleri tespit etmek ve akabinde söz konusu eserleri akademiye ve bilim camiasına kazandırmak olacaktır.

K A Y N A K Ç A

- Adak, Abdurrahman, *Teşeyên Nezmê Di Edebiyata Kurdî ya Klasik de*, Nûbihar, İstanbul, 2019.
- Advay, Mezher (haz.), *Revzet'ul-Ehbab*, Bonyad-i Pejûheşhay-i İslamî, Meshed, 1394.
- Ahmad, Cemal, Werzende, Omid, Zeban ve Edebiyat-i Kurdî, Merkez-i Tehqîqat-i Kurdeşinasî, Danişgah-i Azad, Senendec, 1395.
- Ardalan, Sheerin, *Erdelan Kürtleri*, Fransızcadan çeviren: H. Bucak, Avesta, İstanbul, 2007.
- Bidlîsî, Şerefbhan, *Şerefname*, Naşir: F. Zeki el-Kurdî, el-Ezher, Misir.
- Blau, Joyce, "Written Kurdish Literature", *Oral Literature of Iranian Language, Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajik*, Edited by Ph. Kreyenborok & U. Marzolph içinde, I.B.Tauris & Co Ltd., New York, 2010.
- Elmas Xan Kenûleyî, *Cengname-yi Nadir*, haz. M.Advay, Qoqnûs, Tahran, 1369.
- Fethali Heyderî Zibacûyî (haz.), *Dîwanê Mela Perîşanê Kurd*, Çapê Muhammedî, Kirmanşah, 1340 (1961).
- Fuad, Kamal, *Kurdîsche Handschriften*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1970.
- Gezenferî Umerayî, İsfendiyar, *Şerhê Dîwanê Mela Perîşan*, haz. E. Gezenferî, İntişarat Şapûrxwast, Xurremabad, 1387 (2008).
- Gezer, Semih, *Xusrew û Şêrîna Elmas Xanê Kendûleyî (Metin-Lêkolîn)*, yayımlanmamış doktora tezi, Bingöl Üniversitesi, 2023.
- Gunter, Michael, *Historical Dictionary Of The Kurds*, Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland & Oxford, 2004.
- Huseynî, S. Mohammad (haz.), *Dîwane Gewre*, Entesaratê Baxê Ney, Kirmanşah, 1382.
- Lecoq, Pierre, *Les Inscriptions de la Perse Achéménide*, Gallimard, Paris, 1997.
- Mîrza Şefî' Kulyayî, *Koy Berhemekanî Mîrza Şefî' Kulyayî*, amd. Y.Muhemmedî, Tavge, Sine, 1400.
- Mokri, M., *La Grande Assemblée Des Fidèles de Vérité au tribunal sur le Mont Zagros en Iran (Dawra-y Dîwâna Gawra)*, Livre Sacré et Inédit en Gourani Ancien, Texte Critique, Traduction, Introduction et Commentaires avec des Notes Linguistiques et Glossaire, Etudes d'Hérésio-logie Islamique et de Thèmes Mythico-Religieux Iraniens, Librairie Klincksieck, Paris, 1977.
- Nowrûz Sorânî, *Daftar*, Seyyed Fereydûn Dâneshtar (éd.), Nashr-e Pâniz, Téhéran, 1382.
- Ölmez, Cumhuri, Vali, Shahab, *Mem û Zina Hewramî*, Nûbihar, İstanbul, 2020.
- Orak Reşitoğlu, Sevda, *Helbest-*

DOSYA: GORANÎ/HEWRAMÎ EDEBİYATI UZERİNE NOTLAR

- vanên Jin di Edebiyata Yarsanan de, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi, Mardin, 2016.
- Razî, Şems-i Qeys, *El-Mu'cem Fî Me'ayir-i Eş'ar el-Ecem*, Tashih: M. Qazvîni, haz. S. Şemîsa, Neşr-i İlm, Tehran, 1388.
- Seccadi, Elaeddîn, *Mêjûy Edebî Kurdî, Mêjû, Edeb, Zaniyarî*, bilavkerdenewey Kurdistan, Sine, 1389.
- Tarih-i Sistan*, haz. Melik'ul-Şu'era Behar, 2. baskı, Çap-i Mervî, Tahran, 1352.
- Vali, Shahab, "Kaçar-Osmanlı Savaşlarında Guran Kürtleri zerine Manzum Bir Belge: Mîrzayê Kerendî'nin Ceng-Name'si", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Özçoşar, İ., Vali, Sh. (ed.) içinde, Kitapyayınevi, İstanbul, 2017.
- Vali, Shahab, "La littérature religieuse des Kurdes Yarsan", *Etudes Kurdes no XI: La Littérature Kurde* içinde, Ed. Harmattan, no 11, Paris, mars 2012.
- Vali, Shahab, *Les Yârsân, Aspects Mythologiques – Aspects Doctrinaux*, Editions Universitaires Européennes, Saarbrücken, 2011.
- Vali, Shahab, *Şahnameya Kurdî, Rustemê Zal û Heft Xana Wî*, Avesta, İstanbul, 2021.
- Zolfaqari, Ardashir, "The Avromani-speaking Area in Iran", *Iran & the Caucasus*, Vol. 14, No.2 (2010).

D İ P N O T L A R

- 1 Bidlîsi, Şerefhân, *Şerefname*, Naşir: F. Zeki el-Kurdî, el-Ezher, Misir, s. 23-24.
- 2 Ahmad, Cemal, Werzende, Omid, Zeban ve Edebiyat-i Kurdî, Merkez-i Tehqîqat-i Kurdeşinasî, Danişgah-i Azad, Senendec, 1395, s. 12.
- 3 Ölmez, Cumhur, Vali, Shahab, *Mem û Zîna Hewramî*, Nûbihar, İstanbul, 2020, s. 24-28.
- 4 Ardalan, Sheerin, *Erdelan Kürtleri*, Fransızcadan çeviren: H. Bucak, Avesta, İstanbul, 2007, s. 31.
- 5 Blau, Joyce, "Written Kurdish Literature", *Oral Literature of Iranian Language, Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajik*, Edited by Ph. Kreyenborok & U. Marzolph içinde, I.B.Tauris & Co Ltd., New York, 2010, s. 7.
- 6 Gunter, Michael, *Historical Dictionary of The Kurds*, Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland & Oxford, 2004, s. 57-58.
- 7 Zolfaqari, Ardashir, "The Avromani-speaking Area in Iran", *Iran & the Caucasus*, Vol. 14, No.2 (2010), s. 325.
- 8 Seccadi, Elaeddîn, *Mêjûy Edebî Kurdî, Mêjû, Edeb, Zaniyarî*, bilavkerdenewey Kurdistan, Sine, 1389, s. 166.
- 9 Razî, Şems-i Qeys, *El-Mu'cem Fî Me'ayir-i Eş'ar el-Ecem*, Tashih: M. Qazvîni, haz. S. Şemîsa, Neşr-i İlm, Tehran, 1388, s. 193.
- 10 *Tarih-i Sistan*, haz. Melik'ul-Şu'era Behar, 2. baskı, Çap-i Mervî, Tahran, 1352, s. 211.
- 11 Lecoq, Pierre, *Les Inscripti-*
- 12 Fuad, Kamal, *Kurdische Handschriften*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1970.
- 13 bkz. Orak Reşitoğlu, Sevdâ, *Helbestvanên Jin di Edebiyata Yarsanan de*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi, Mardin, 2016.
- 14 Bu eserlerden yayımlanmış olanlar hakkında bkz. Vali, Shahab, *Şahnameya Kurdî, Rustemê Zal û Heft Xana Wî*, Avesta, İstanbul, 2021, kaynakça bölümü, s. 179-191.
- 15 *Bedr û Huneyn ve Xezewatê Fethê Xeyber* adlı eserler M. Zana Karak ve Mino Zadesafari tarafından latinize edilmiş ve açıklamalar ile yayına hazırlanmaktadır.
- 16 Elmas Xan Kenüleyî, *Ceng-name-yi Nadir*, haz. M.Advay, Qoqnûs, Tahran, 1369.
- 17 bkz. Vali, Shahab, "Kaçar-Osmanlı Savaşlarında Guran Kürtleri zerine Manzum Bir Belge: Mîrzayê Kerendî'nin Ceng-Name'si", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Özçoşar, İ., Vali, Sh. (ed.) içinde, Kitapyayınevi, İstanbul, 2017., ss. 263-291
- 18 Mokri, M., *La Grande Assemblée Des Fidèles de Vérité au tribunal sur le Mont Zagros en Iran (Dawra-y Dîwâna Gawra)*, Livre Sacré et Inédit en Gourani Ancien, Texte Critique, Traduction, Introduction et Commentaires avec des Notes Linguistiques et Glossaire, *Etudes d'Hérésiologie Islamique et de Thèmes Mythico-Religieux Iraniens*, Librairie Klincksieck, Paris 1977, s. 16.
- 19 Vali, Shahab, *Les Yârsân, Aspects Mythologiques – Aspects Doctrinaux*, Editions Universitaires Européennes, Saarbrücken 2011, ss. 41-43.
- 20 Vali, Shahab, "La littérature religieuse des Kurdes Yarsan", *Etudes Kurdes no XI: La Littérature Kurde* içinde, Ed. Harmattan, no 11, Paris, mars 2012, p. 59.
- 21 Huseynî, S. Mohammad (haz.), *Dîwane Gewre*, Entesaratê Baxê Ney, Kirmanşah, 1382.
- 22 Bu 37 şaiirin isimleri şöyledir: Abbas Kerendî, Mîrzâ 'Alî Abbasvandî, Begmorâd Gahwâreî, Braxas Bayameî, Dûstê Bayameî, Faregh Keremşahî, Qulam Çağabûrî, Heyder Keçekbelî, Heydar Qalxanî, Heyder Paydar, -Houseyin'alî Şayanî, İbrahimî Abbasvandî, İmâm Bayameî, Cozê Tifingçî, Kemer Bayameî, Kerim Gahwareî, Kerim Khalil Tûtshâmî, Xweda Murad Qelxanî, Xwedaverdî, Laçin 'Abbasvandî, Molk'alî Sultan, Murad Qalxanî, Newroz Soranî, Ocaq Bayameî, Pîrweys Qalxanî, Reza'alî Bayameî, Rostam Babacanî, Rostam Kerendî, Seyfûr Bayameî, Şah Nezer Barvandî, Şah Reza Kerendî, Şêrxan Kerendî, Şêrxan Weys'alî Sultan, Şukur Gahwareî, - Tehmas Gahwareî, Teymûr Banyaranî, Velî Mucrî Lanî.
- 23 Nowrûz Sorânî, *Daftar, Seyyed Fereydûn Dâneshtar (éd.)*, Nashr-e Pânîz, Têhé-
- 24 Adak, Abdurrahman, *Teşeyên Nezmê Di Edebiyata Kurdî ya Klasik de*, Nûbihar, İstanbul, 2019, s. 252.
- 25 Fethali Heyderî Zîbacûyî (haz.), *Dîwanê Mela Perişanê Kurdî*, Çapê Muhammedî, Kirmanşah, 1340 (1961)/ Gezenferî Umerayî, İsfendiyar, *Şerhê Dîwanê Mela Perişan*, haz. E. Gezenferî, İntişarat Şapûrxwast, Xurremabad, 1387 (2008).
- 26 *Perişanname*'nin açıklanması ve latinize edilmiş tam metni Shahab Vali ve Erol Şaybak tarafından hazırlanmış ve Avesta yayınlarında basım aşamasındadır.
- 27 Bu eserin latinize edilmiş hali, açıklamalar ile tarafımızca yayına hazırlanmaktadır.
- 28 Advay, Mezher (haz.), *Revzet'ul-Ehbab*, Bonyad-i Pejûheşay-i İslamî, Meşhed, 1394.
- 29 Mîrza Şefî' Kulyayî'nin tüm eserleri 2022'de 2 cilt şeklinde basılmıştır. bkz. Mîrza Şefî' Kulyayî, *Koy Berheme-kani Mîrza Şefî' Kulyayî*, amd. Y. Muhammedî, Tavge, Sine, 1400.
- 30 Örneğin Elmas Xan'ın *Xusrew û Şîrin* adlı eseri, Semih Gezer tarafından doktora tezi çerçevesinde, 2023 yılında Bingöl Üniversitesinde tahkik edilmiştir. bkz. Gezer, Semih, *Xusrew û Şîrina Elmas Xanê Kendüleyî (Metin-Lêkolîn)*, yayımlanmamış doktora tezi, Bingöl Üniversitesi, 2023.

ELAEDDİN SECCADÎ, KURDÎ VE KURDEWARÎ*

✎ METİN YÜKSEL

Elaeddin Seccadî, 20. yüzyıl Kürt kültür ve edebiyat tarihinde istisnai bir yer tutmaktadır. Kitaplarında yer alan hayat hikâyesine göre 1907'de doğan Seccadî, daha çok Bağdat'ta yaşadı ve orada 1984 yılında öldü. Seccadî, Maarif Yayınevi, Radyo Bağdat ve Bağdat Üniversitesi gibi kurumlarda Kürtçe araştırmalar yayımladı, programlar yaptı ve dersler verdi. Seccadî hakkında kaleme alınmış az sayıda kaynakta biri Ahmet Özel tarafından *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlanan "Alâeddin Seccâdî" başlıklı maddedir. Bu maddede Seccadî'nin hayat hikâyesine dair şu satırlar yer almaktadır:

"Süleymaniye ilinde Şehribâzâr kazasına bağlı Berzence'nin Bârâv köyünde tanınmış bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Bazı kaynaklarda

Doğu (İran) Kürdistan'daki Sine'de (Senendec) doğduğu kaydedilir (Abdülkerîm Müderris, s. 547; Bâbâ Merdûh Rûhânî, II, 516). Babasının adı Necmeddin, dedesinin adı İsmüddin'dir. İlk dinî bilgileri köyünde aldı, 1927'de Süleymani-

ye'ye giderek Şeyh Celâl ve Molla Resûl medreselerinde tahsilini tamamladı, 1938'de Baba Ali et-Tekyevî'den icâzet aldı. Daha sonra gittiği Bağdat'ta Meydan mahallesindeki Naîme Hatun Mescidi'nde imamlık görevine tayin edildi. Bu

گهلاو میژوی

شکر قاریکی ئه دهیی رته قافی مانگی کوردی به

۱۹۴۱-۱۹۴۲ کانوونی ۲ و شوبات-۱۹۴۱

له هه ره حه ره به و ئه :

بابا علی	سهر بهستی
گهلاو میژوی	اگری بن کای بالقان ..
• • •	پانوی ده ره به ناوانگی ایترو
• • •	دیوانی گهلاو میژوی
گهلاو میژوی	قهره نه چون شکا
عمد امینزوی بک	کوردی به ناوانگی
فرامرز	گهستی له کوردستانا
نوفیق وهی بک	دینی جازانی کورد
عقلمحمد	چیرکی هه مانگا (روزی له -
	دابک بونی شزاده)
	وگهله باسی خوشی تر نه خریفنه وه

میژوی

ئه ده به کوردی

میژوی ، ئه ده به ، زانیاری

د تاریخی کورد له به ره بیانی میژوی ئاده میزاده وه ،
 باوه رری بیگانه بهرام بهر به کورد .
 میژوی ئه ده به ، ئه ده به زملن ، داماتی ئه ده به له
 حاله مددا ، ئه ده به کورد ، جیروکی کورد ، به ندی پیشینان ،
 شاعره هه ره گه وه کانی کورد ، ئه ده به روژنامه . .
 ئه ده به له روژه لانی کوندا ، به زاوردی ئه ده به
 کوردی له گه له ئه ده به میسری کون ، فارسی کون ، چینی
 کون ، هیندی کون ، عیبری کون ، یونان ، . روملن

چاچا ئه ده به زانیاری

۱۳۷۱ - ۱۹۵۲ م

له چاپدانه وه ی به ده ست خاوه نیه نی

sırada Emced ez-Zehâvî ve Muhammed el-Kızılcı'nın yanında din ilimleri tahsilini sürdürdü."¹

Bağdat'taki Kürtçe kültürel çalışmalarında aktif bir şekilde yer alan Seccadî, 1939-1949 yılları arasında yayımlanan aylık kültür ve edebiyat dergisi olan *Gelawêj*'in yaklaşık sekiz yıl boyunca editörlüğünü üstlendi. Seccadî, ilk Kürtçe-Arapça siyasi dergi olan ve Bağdat'ta 1948-1949 yıllarında toplam yirmi iki sayı yayımlanan *Nizar*'ın da yayıncısıydı. Radyo Bağdat'ın Kürtçe yayın yapan kısmında İslam ve Kürt edebiyatı konularında programlar

Kürt Edebiyatı Tarihi (Mêjûy Edebî Kurdî) kapağı.

Gelawêj dergisi kapağı.

yapan Seccadî aynı zamanda 1959 ve 1960'ta Şeqllawe'de düzenlenen Kürt Öğretmenler Kongresi'nin de katılımcıları arasında yer almaktaydı.² Kurulduğu 1959 yılından 1974'e kadar Bağdat Üniversitesi Kürtçe Bölümü'nde dersler veren Seccadî, aynı zamanda Kürt Yazarlar Birliği'nin ve Kürt Akademisi'nin de üyesiydi. Seccadî'nin Kürt kültürel ve edebi yaşamındaki faal varlığı süreli yayıncılık, radyo programları ve tedrisatla sınırlı değildi.³ Kitap yayıncılığında da önemli bir yeri olan Seccadî çağdaşı olan Kürt yazarlar içinde yaptığı yayınların hacmi

“YAYIMLADIKLARI KİTAPLAR 1000 SAYFAYI GEÇEN YAZAR VE EDİPLER”

	Yazar Adı	Kitap Sayısı	Sayfa Sayısı
1	Elaeddîn Seccadî	16	4370
2	Gîw Mukriyanî	17	2964
3	Hacî Cindê	20	2830
4	Mela Abdulkerîmê Muderrîs	17	2776
5	Ehmedî Xanê	9	2270
6	Mihemedî Xall	12	2260
7	Huseyn Huznî Mukriyanî	20	1887
8	Mihemedî Mela Kerîm	12	1882
9	Şakir Fetah	30	1601
10	Emîn Evdal	9	1595
11	Ayetulla Merdoxî	2	1587
12	Elî Kemal Bapîr	16	1470
13	Ebdulrehman Hejar	5	1442
14	Cigerxwên	8	1397
15	Pîremêrd	13	1394
16	Ordûxanî Celîl	5	1442
17	Qenatî Kurdo	3	1232
18	Ereb Şemîlof	8	1219
19	R. Drambyan	18	1112
20	Refîq Hîlmî	11	1106
21	Ehmedî Cizîrê	9	1109
22	Qani	8	1077
23	Mihemed Tofîq Wirdê	19	1056
24	Mihemed Emîn Zekî	5	1008
TOPLAM		287	41.975

Mistefa Seyyid Ehmed Nerîman, *Bibliyografyay Kitêbê Kurdî, 1787-1975*, (Bağdat: Kürt Akademisi Yayınları, 1977), 263.

[Tabloda yer alan "toplam" kitapta olduğu haliyle tutulmuştur.]

itibariyle de açık ara önde gelmekteydi. Seccadî'nin üretkenliği, Mistefa Nerîman'ın 1977'de Bağdat'ta Kürt Akademisi Yayınları tarafından yayımlanan *Kürtçe Kitap Bibliyografyası (Bibliyografyay Kitêbê Kurdî)*⁴ isimli kitapta yer verdiği yukarıdaki tablodan açık bir şekilde görülebilmektedir.

Seccadî, 1984'te öldüğünde ar-
dında toplam 21 kitap bırakmıştı.⁵
Ölümünün ardından düzenlenen
anmada kaleme alınan yazı ve şi-

irler oğlu tarafından 1987 yılında
yayına hazırlandı.⁶ Seccadî'yi müs-
tesna kılan unsur kuşkusuz sade-
ce yayımladığı Kürtçe kitap sayısı
değildir. 1952'de yayımladığı *Kürt
Edebiyatı Tarihi (Mêjûy Edebî Kur-
dî)* başlıklı eseri de bugüne kadar
bu alanda kaleme alınmış temel
eser olma özelliğini korumaktadır.
Bunun yanında, Seccadî'nin Kürt
edebiyatı alanında yayımlanmış
şu eserlerini de zikretmek gerekir:
Kürtçe Edebiyat Metinleri (Deqe-

*kanî Edebî Kurdî), Kürt Edebiyatı ve
Edebiyat Araştırmaları (Edebî Kur-
dî û Lêkolînewe le Edebî Kurdî) ve
Kürtçe Nesir Tarihi (Mêjûy Pexşanî
Kurdî). Seccadî'nin Kürt Akademisi
Dergisi'nde (Govarî Korî Zanyarî
Kurd) yayımlanmış yedi makalesi
bulunmaktadır.⁷ Sekiz ciltlik ilgi
çekici *Rîştay Mirwarî* başlıklı der-
lemesi ise Seccadî'nin, —anonim
olsun veya olmasın— Kürtçe fıkra,
nükteli söz, anekdot veya anlatıla-
rı kayda geçirerek kaybolmaktan
kurtarma konusundaki duyarlılığı-
nın bir kanıtıdır. Seccadî'nin Kürt-
çe kaynakların izini sürüp bulma
ve kayda geçirme konusundaki
tutkusu ve azmi onun 1956'da
Bağdat'ta yayımlanıp *Kürdistan'da
Bir Gezi (Geştêk le Kurdîstana)*
başlığını taşıyan ve Kürtçe kale-
me alınmış ilk seyahatname olma
özelliğini taşıyan eserinde Kürtleri
kendi dillerinde okuyup yazmaya
teşvik edilmesinde görülebilir.⁸
Seccadî, dönemlerinin önde ge-
len Kürt aydınları Mihemed Emîn
Zekî and Pîremêrd'in ölümünün
ardından onların anısına kaleme
alınmış yazı ve şiirleri de derle-
yerek yayımladı.⁹ Seccadî'nin eser
listesine modern Kürt siyasi tari-
hi hakkındaki bir kitabıyla kısa
öykülerinden oluşan bir kitabı da
eklenmelidir.¹⁰ Bu bilgilerden de
anlaşılabileceği gibi, telif, derleme
veya yayına hazırlama şeklinde ol-
sun, eserlerinin sayısı ve içeriği iti-
bariyle Seccadî Kürtçe düz yazının
gelişiminde ayrıcalıklı bir konuma
sahiptir. Tüm önemine rağmen
maalesef Elaeddîn Seccadî hakkın-
da pek az inceleme bulunmaktadır.
Az sayıdaki mevcut çalışmalar da
betimleyici ve/ya biyografik nite-
liktedir.¹¹*

DOSYA: ELAEDDİN SECCADÎ, KURDÎ VE KURDEWARÎ

Seccadî'nin Kürt dili ve kültürüne ilişkin ulaşabildiği her veriyi ve/ya kaynağı kayda geçirme konusundaki hassasiyeti sadece sözlü gelenekler ve yazılı kaynaklarla sınırlı değildir. Ölümünden sonra yayımlanan *Canlılar Dünyası* (*Gêti Zîndewer*) adlı eseri, bitki ve hayvanları sunup tanıtarak bunların çeşitli fiziksel ve psikolojik dert ve hastalıklar için sahip olduğu iddia edilen şifanın yanında zaman zaman da 'sihirli etki' olarak nitelendirilebilecek tarzdaki işlevleri konusunda mevcut halk inanışlarına yer vermektedir.¹² Kitap özellikle bu bakımdan oldukça ilginç görünmektedir. Seccadî'nin 1953'te yayımladığı *Kürtçe İsimler* (*Nawî Kurdî*) adlı eseri ise Kürtçe erkek ve kadın adlarının alfabetik olarak sıralandığı bir kitapçıktır. Bu çalışmasına yazdığı önsözde Seccadî, bazı kimselerin, Kürtlerin Müslüman olmasından hareketle Kürtçe isimler gibi bir konuda arayışa girmeye itiraz ettiğini belirtmektedir. Seccadî, bu itirazlara cevaben Hindistan, Pakistan, Çin, Afganistan, Fransa ve İngiltere'deki Müslümanların kendi dillerinde isimler kullandığına dikkat çekerek şunu kaydetmektedir: "O halde, her kim kendi dilini eleştirirse kendi varoluşunu eleştiriyor demektir."¹³

Seccadî'nin eserlerini incelerken birkaç noktanın altının çizilmesi gerekmektedir. Her şeyden önce Seccadî'nin temel kaygısı Kürt dilini muhafaza etmek (*parastin*) ve canlandırmaktır (*bûjandinewe/zîndükirdinewe*). Seccadî'nin kaygısı, Amir Hassanpour'un "dilkrım" (*linguicide*) kavramının ve *Kürt Tarihi* dergisinin ilk sayısında çıkan bir çalışmamda da ifadesini bulduğu gibi,¹⁴ Kürtçenin serüveninin hayat-memat meselesi olduğunu teyid eden bir kaygıdır. 1952'de yayımlanan *Riştey Mirwarî*'nin birinci cildinin önsözünde yer alan şu ifadeler ise Seccadî'nin dil ve milli kimlik arasında kurduğu sıkı ilişkiyi yansıtmaktadır:

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT ÜRDÜN MÜDÜRLÜĞÜ
Kameler Mühürüğü
Kamer. 2226
3
0026

KARAR

Bağdat'da İbrahim Ahmet tarafından Kürtçe çıkarılan Kelavîj ve Yedigözi Levan adlı dergilerin yurda sokulmasının yasak edilmesi ve elde edileceklerinin toplatılması; İçişleri Bakanlığının 23/Ağustos/-1949 tarihli ve 91177-1/10-43404 sayılı yazısı üzerine 1051 sayılı Kanunun 2657 sayılı maddesiyle değiştirilen 51 inci maddesine göre Bakanlar Kurulunun 22/9/1949 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

İsmail Hacı

Başbakan
Devlet Bakanı
Devlet Bakanı
Adlet Bakanı
Mülkiyet Bakanı
İçişleri Bakanı
Dışişleri Bakanı
Maliye Bakanı
Mülkiyet Bakanı
Bakanlar Kurulu
Eski ve Tarihî Bakanlar
S. ve So. Y. Bakanı
G. ve Tarihî Bakanı
Ticaret Bakanı
Ulaştırma Bakanı
Çalışma Bakanı
İşçiler Bakanı
030 18 0 2 120 41 7
Fon Kodu: 030 18 01 02,
Yer No: 120.71.7

Gelawêjin
Türkiye'ye
Sokulmasını
Yasaklayan
Bakanlar Kurulu
Kararı, 1949

Başbakanlık
Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 30 10/18
01.02/120.71.7

"Bir dili olmadığı sürece bir millet, millet olarak adlandırılmaz. Neden İngilizler, Almanlar ve Araplar İngiliz, Alman ve Arap olarak adlandırılmaktadır? Çünkü dil sahibidirler. Dil olmayınca milliyet de olmaz. Kürtler neden şimdiye dek hayatta kalabildi? Çünkü dilleri var. Eğer dili olmazsa Kürt kavramı sözlüklerde kalma-yacaktır."¹⁵

Seccadî, sözlerinin devamında amacını şu şekilde dile getirmektedir:

"Kürt dilini korumaktan başka bir hedefim bulunmuyor... Günümüz dünyası

Kaynaklarda kurdewarî kavramının kullanımının izini sürmek daha detaylı bir incelemeyi gerektirse de, erişebildiğim kaynaklara hızlı bir bakışla bile Seccadî'nin yaşadığı dönemde yapılmış çeşitli yayınlarda da bu kavramın kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, bu kavram birkaç defa *Gelawêj*'de geçmektedir. 1970'te yayımlanan bir derginin, 1971'de ise bir kitabın başlığında kurdewarîye yer verilmektedir. Bununla birlikte kurdewarîyi sürekli kullanması dolayısıyla Seccadî'nin bu kavramın dolaşıma girmesinde önemli bir rol oynadığını iddia etmek mümkün görünmektedir.

geçmişin dünyası gibi değildir. Bugünün değişimi geçmişin değişimi gibi değil, Kürt milleti —fark gözetmeksizin— milliyetini kurtarmak için çabalamalıdır. Bu çaba, diline hizmet etmekle mümkün olabilir. Dilini koru ve dilinde oku; sonrasında artık hiçbir şey için kaygılanmana gerek kalmaz.”¹⁶

Seccadî'nin eserlerine odaklanan bu çalışma, Bağdat'ta 1939-1949 yılları arasında yayımlanan aylık kültür ve edebiyat dergisi *Gelawêj*'e değinmezse kuşkusuz eksik kalır. Zira Seccadî, 1941'den 1949 yılının ağustos ayında son sayısı çıkana kadar bu derginin sorumlu yazı işleri müdürüydü. 1949'da Türkiye'de yasaklanan *Gelawêj*'in dikkat çekici bir özelliği, sayfalarını edebiyat, tarih, psikoloji, tıp ve pedagoji gibi çok çeşitli alanlardan çalışmaların Kürtçe çevirilerine ayırması idi. Sidîq Salih, Refîq Salih ve Abdulla Zengene tarafından 2016 yılında *Gelawêj*'in titiz bir tıpkıbasımı yapıldı. Tıpkıbasımın yanında indeksler, yazar ve şair

biyografileri ve dergi hakkında yazılanlar bir araya getirilerek bu esasi önemdeki kültür ve edebiyat dergisi toplam on sekiz cilt halinde yayına hazırlandı.¹⁷

O dönemde dünyaya açılan Kürtçe penceresi işlevini yerine getiren *Gelawêj*, Ferhad Şakelî'nin de işaret ettiği gibi, Seccadî'nin dünyanın başka bölgelerine dair ilgisini ve bilgisini beslemiş görünmektedir.¹⁸ Nitekim Seccadî'nin ilgisi, *Kürt Edebiyatı Tarihi*'nin son sayfalarını “Dünya Edebiyatı” başlığına ayırmış olup bu kısımda Kürt edebiyatıyla kadim Mısır, Fars, Çin, Hint, İbrani, Yunan ve Roma edebiyatları arasında paralellikler kurma çabasına kadar varmış görünmektedir.¹⁹

İkinci olarak, Seccadî'nin yetiştiği dönemin Ortadoğu'da I. Dünya Savaşı ile savaş sonrası yıllara tekabül ettiği olgusu önemlidir. Bu dönem, Ortadoğu'da Kürtlerin yeni kurulan merkezîyetçi ulus-devletlerin hükmüne tabi kılınmaya baş-

ladığı bir dönemdir. Irak, Suriye ve Lübnan'daki sömürgeci güçler olarak İngiltere ve Fransa bazı sosyal, etnik ve dini grupları diğerlerine rağmen himaye etti. Himaye edilen gruplar içinde Kürtler yoktu. İngilizlerin Irak'ta tercih ettiği grup Sünni Arap seçkinlerdi. Kürt seçkinler ve kitleler Ortadoğu'da yeni kurulan ulus-devletlere karşı direniş gösterdi.²⁰ Bu direnişte dikkat çeken bir özellik İngiltere-karşıtı Kürt direnişinin İngiliz sömürgesi olan Hindistan'daki gelişmelerden etkilenmesidir. Jordi Tejel Gorgas'ın ifade ettiği üzere:

“Bu anlamda, İngilizlerin gayri ihtiyari olarak Süleymaniye sakinlerini, Sumarpur, Bellary ve Nowgong kentlerinden dönen Kürt savaş esirleri aracılığıyla 1920'den itibaren Hindistan'daki gelişmeleri takip etmeye teşvik etmiş olması ilginçtir. İngiliz subaylarının ifadesiyle, tüm sakinler 'profesyonel Hintli hoşnutsuzluk doktrinleriyle telkin edilmiş' görünüyordu. Memleketlerine geri gönderilen

esirler, 'Kürdistan'ın Hindistanlaştırılması' sürecine son verilmesi şeklindeki —onlar için liderlerin alçaltılması ve köylülerin yoksullaştırılması anlamına gelen— çağrılarıyla İngiliz karşıtı ilk propagandayı dolaşıma soktu.”²¹

Üçüncü bir nokta Seccadî'nin eserlerinde sıklıkla görülen *kurdewarî* kavramına ilişkindir. Bilinen en erken kullanımı *Mem û Zîn*'de görülen²² *kurdewarî* ifadesinin sözlük tanımları şu şekildedir: “Kürtlerin yaşadığı yer”²³ ve “(tipik, özel, geleneksel olarak) Kürt (olan),”²⁴ “toplumsal bir terim olarak, Kürtlere ve Kürtlüğe ait olan şey; Kürt ve Kürtlükle ilişkili olup böylece Kürtlere ve Kürtlüğe ait olan şeydir...”²⁵ Amir Hassanpour tarafından verilen bir diğer tanım ise şu şekildedir: “Kürt hayat tarzı, Kürt kültürü, Kürt ülkesi veya vatanı.”²⁶ *Kurdewarî*ye benzeyen *kurdayetî* ise siyasi bir içeriğe sahiptir.²⁷ Hejar, sözlüğünde *kurdewarî*yi “Kurdistan” olarak tanımlarken *kurdayetî* için Farsça karşılığında “Kürt milliyeti” demekle, Kürtçesinde ise “Kürt halkının kazancı için çalışmak” tanımını vermektedir.²⁸ *Kurdayetî* ifadesinin geçtiği bazı hatıratlarda siyasi anlamı açık görünmektedir.²⁹ Ancak *kurdayetî*den farklı olarak *kurdewarî* kavramı Kürtlere özgü ve Kürtlüğü karakterize eden toplumsal ve kültürel özelliklere işaret etmektedir. Nitekim ilk Kürtçe-İngilizce sözlükte *kurdayetî* “Kürt vatansever hareketi” (Kurdish patriotic movement), *kurdewarî* ise “Kürt dünyası” (the Kurdish world) şeklinde tanımlanmıştır.³⁰

Kaynaklarda *kurdewarî* kavra-

mının kullanımının izini sürmek daha detaylı bir incelemeyi gerektirse de, erişebildiğim kaynaklara hızlı bir bakışla bile Seccadî'nin yaşadığı dönemde yapılmış çeşitli yayınlarda da bu kavramın kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, bu kavram birkaç defa *Gelawêj*'de geçmektedir.³¹ 1970'te yayımlanan bir derginin³², 1971'de ise bir kitabın başlığında *kurdewarî*ye yer verilmektedir.³³ Bununla birlikte *kurdewarî*yi sürekli kullanması dolayısıyla Seccadî'nin bu kavramın dolaşıma girmesinde önemli bir rol oynadığını iddia etmek mümkün görünmektedir. Ancak sık kullanmasına rağmen bu kavramı verili kabul edip bir tanımını sunmadığını da kaydetmek gerekmektedir.

Seccadî'nin *Kürt Edebiyatı Tarihi* ve *Kurdewarî* adlı iki kitabında *kurdewarî* kavramı sık görülmektedir. *Kürt Edebiyatı Tarihi*'nde toplam kırk defa kullanılan *kurdewarî*'nin bazı kullanımları şu şekildedir: “kurdewarîde” (89, 186, 190, 304, 330, 333, 338, 401, 404, 424, 454, 600, 605, 659), “kurdewarî ufkunda” (254, 276, 457), “kurdewarî yurdu,” (256), “kurdewarî bölgeleri” (123, 149), “kurdewarî toprağı” (151), “özel kurdewarî kıyafeti” (195), “kurdewarî göçerleri” (497), “kurdewarî inancı” (606), ve “kurdewarî camii” (652). Yukarıda verilen sözlük tanımlarıyla bir arada değerlendirildiğinde Seccadî'nin *kurdewarî*ye atfettiği anlamın çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı fiziksel mekan anlamını taşıdığı görülmektedir. Sadece “kurdewarî inancı” (*bîrûbawerî kurdewarî*) gibi az sayıdaki birkaç

kullanımda fiziksel alanın ötesinde bir anlam verdiği görülebilir.

Seccadî'nin *Kurdewarî* başlıklı kitabı ise Kürtlerin köy ve kent yaşamından toplumsal manzaraların kaydedildiği etnografik bir kayıt gibidir.³⁴ Kürt örf, adet ve geleneklerini yazıya geçirdiği bu çalışmanın *kurdewarî*'nin anlamını Kürtlerin yaşadığı toprak anlamının ötesine taşıdığı açıktır. Resmi çıkarılan bazı konular şu şekilde sıralanabilir: düğün, cenaze, dini bayramlar, *Newroz*, okullarda ve medreselerde eğitim, giyim kuşam, avlanma, barınma, Ay tutulması, göç, misafirperverlik, oyunlar, ve hacca dair adetler. Bu kitapta da *kurdewarî* kavramı sıklıkla geçmektedir (90, 107, 112, 118, 129, 137, 159, 171, 172, 175, 182, 194, 200, 214, 216, 218, 221, 227, 229, 231, 234, 236, 250, 254, 269, 273, 276, 288, 292, 296, 298, 313).

Riştay Mirwarî adlı eserinin ikinci cildi için yazdığı önsözde Seccadî, Kürt dilinde okuma ve yazmanın önemine işaret etmektedir. Bu önsözde altını çizdiği bir nokta da dini ve siyasi sebepler sonucunda Arapça ve Farsçanın egemen diller olageldiğidir. Bununla birlikte Seccadî, içinde Kürtçeye de ait olduğunu ileri sürdüğü gayri-Arap ve gayri-Fars anlamların bu iki dil aracılığıyla yazılı olarak kaydedildiğine dikkat çekmektedir. Bu noktada Seccadî, Arapça ve Farsça anlatıların incelenip Kürtçe katkıların izinin sürülerek meydana çıkarılması lüzumuna vurgu yapmaktadır.³⁵ Bu önerisiyle bir arada düşünüldüğünde *kurdewarî*'nin Seccadî tarafından sıklıkla kullanılmasının “tipik olarak Kürt-o-

lan"ı belgelemek, resmetmek ve dolaşıma sokmak amacı olduğu söylenebilir.

Son olarak, Seccadî'nin *kurdewarî* kavramını sömürgecilik-sonrası eleştiri çerçevesinde incelemenin imkanına işaret etmek gerekmektedir. Postkolonyal yazında çokça gösterildiği üzere, sömürgecilik sömürgeleştirilen kültür ve kimliklerin şekillenmesinde ve yeniden şekillenmesinde merkezi bir rol oynadı.³⁶ Maddi sömürü süreci, 'Batı-dışı' bölge, halk ve kültürlerin karanlık, çocuksuluk, hayvanlık ve vahşilik şeklindeki Batılı kültürel temsillerle el ele gitti.³⁷ 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki Batılılaşmış Osmanlı-Türk seçkinlerinin "ödünç alınmış kolonyalizmi" ise sömürgeleştirilmiş bölgelere dair mevcut Batılı temsilleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çeperlerindeki topluluklara yansıtmaktaydı.³⁸

Thomas Kühn'ün kaydettiği üzere: "Aynı dönemdeki diğer modern emperyal güçler gibi, Osmanlılar da yerli halkların tâbi kılınmasını fatihlere göre kültürel olarak daha aşağı algılanan yerli topluluğu 'medenileştirme' misyonu olarak temsil etti."³⁹ Orta Doğu'da 19. yüzyıldan ulus-devlet çağına kadar Kürtler de sıklıkla Batılı ve Orta Doğulu siyasi ve entelektüel seçkinlerin benzer bakış açısıyla temsil edildi.⁴⁰ Bu anlamda 1930 yılında Türkçe bir gazetenin Afrikalılarla Kürtleri müşterek 'barbarlık' karakteristikleri paydasında yan yana getirmesi şaşırtıcı görünmemektedir.⁴¹

SONUÇ

Kürt dilindeki sözlü ve yazılı kaynakları kaybolmaktan kurtararak kayda geçirme tutkusuyla eserler veren Seccadî'nin kişisel

portresi, günlüğü⁴² gibi eserlerinin yayımlanmasıyla daha netlik kazanabilecektir. Seccadî'nin özellikle *Mêjûy Edebî Kurdî ve Kurdewarî* adlı iki kitabında sıklıkla kullandığı *kurdewarî* kavramı öne çıkmaktadır. Her ne kadar bu kavramın bir tanımını sunmuyorsa da bu kavram aracılığıyla münhasıran *Kürdîliğe* ait olduğuna inandığı toplumsal ve kültürel karakteristikleri ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Seccadî'yi karakterize eden bir diğer esasi husus, dil ve milli kimlik arasında sıkı bir bağ kurmak suretiyle Kürt milli kimlik inşasına katkıda bulunmasıdır. Son olarak, şu soru sorulabilir: acaba Elaeddîn Seccadî kendi çabasını nasıl görüp değerlendirmekteydi? Öykü derlemesine yazdığı önsözün son cümlesi bu soruya bir cevap gibidir.⁴³ "Qewmî ême bêkes e, xoman nebîn be kesî, kes nabî be kesî."⁴⁴

D İ P N O T L A R

- * Bu yazı, daha önce İngilizce yayımlanmış bir çalışmamın gözden geçirilerek Türkçeleştirilmiş halidir: Metin Yüksel "Elaeddîn Seccadî, Kurdewarî and Négritude," *Journal of the University of Garmian* 9 (2022), 131-140.
- 1 Ahmet Özel, "Alâeddin Seccadî," *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/seccadi-alaeddin>, [13 Haziran 2023].
- 2 Serbaz Mecid Xoşnaw, *Kongre Nawxoyiyekani Mamostayani Kurd le Şeqllawe, 1959 û 1960*, Hewlêr: Rrojhellat, 2018, s. 51, 233.

- 3 1940'larda Bağdat'taki kültürel yaşam hakkında gözlemlere yer veren bir hatırat için bkz. Sasson Somekh, *Dün Bağdat: Bir Arap-Yahudi Olarak Büyümek*, İstanbul: Gri Yayınevi, 2005.
- 4 Bu kitaba ve başka çok sayıda kaynağa dikkatimi çekerek benimle paylaştıkları için Refîq Salih ve Sîdîq Salih'a minnettarım.
- 5 Mustafa Nerîman, "Paye û Meqamî Mamosta Elaeddîn Seccadî le Naw Kitêbxaney Kurdî da," içinde Dilêr Elaeddîn Seccadî, yay. haz., *Yadî Seccadî*, Bağdat: Çapxaney İşbîliye, 1987, s. 51-52.

- 6 Dilêr Elaeddîn Seccadî, yay. haz., *Yadî Seccadî*, Bağdat: Çapxaney İşbîliye, 1987.
- 7 Bir araya getirilip yayımlanarak araştırmacıların hizmetine sunulması gereken bu makaleler şunlardır: Elaeddîn Seccadî, "Dengî Kurdî û Nîşaney," *Govari Korri Zanyari Kurd* 12 (1985), 97-150; Elaeddîn Seccadî, "Sofiyetî le Honrawey Kurdî da," *Govari Korri Zanyari Kurd* 6 (1978), s. 37-77; Elaeddîn Seccadî, "Zanîniy Krokiy Ziman," *Govari Kori Zanyari Kurd* 5 (1977), s. 36-62; Elaeddîn Seccadî, "Rroşinbîri Kon û Nwê le Kurdistan da û Pley Em Rroşinbîriye le Derewe,"

- Govari Korri Zanyari Kurd* 4 (1976), s. 50-70; Elaeddîn Seccadî, "Edebiy Kurdî," *Govari Korri Zanyari Kurd* 3 (1975), s. 89-112; Elaeddîn Seccadî, "Wşey Kurdî," *Govari Korri Zanyari Kurd* 2 (1974), s. 148-178; Elaeddîn Seccadî, "Honraw û Pexşan (Şî'r û Nesr)" *Govari Korri Zanyari Kurd* 1 (1973), s. 212-233.
- 8 Elaeddîn Seccadî, *Gestêk le Kurdistana* (Sine: Enteşarat-i Kurdistan, 1399/2020).
- 9 Elaeddîn Seccadî, yay. haz. *Yadî Pîremêrd* (Bağdat: Çapxaney Mearif, 1951); Elaeddîn Seccadî, yay. haz., *Yadî Koçî Emin Zekî*, Bağdat: Çapxaney Mearif, 1948.

DOSYA: ELAEDDİN SECCADİ, KURDİ VE KURDEWARİ

- 10 Elaeddin Seccadi, *Şorışekani Kurd, û Kurd û Komariy Iraq*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1396; Elaeddin Seccadi, *Hemişê Behar*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1396/2017.
- 11 Örneğin, bkz: Farûq Neqşebendî, *Elaeddin Secadî: Jiyân û Berheme Edebiyekanî*, Silêmanî: Yekêtiy Nûseraniy Kurd-Liqiy Silêmanî, 2013.
- 12 Elaeddin Seccadi, *Gêti Zindewer*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1397/2018.
- 13 Elaeddin Seccadi, *Nawî Kurdî*, Bağdat: Çapxaney Mearif, 1953, s. 4.
- 14 Metin Yüksel, "Hayatta Kalma ve Diriliş: Kürtçe'nin Yakın Tarihine Bir Bakış," *Kürt Tarihi* 1, 2012, s. 16-23.
- 15 Elaeddin Seccadi, *Riştêy Mirwarî, I*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1390/2021, s. 27.
- 16 Seccadi, *Riştêy Mirwarî, I*, s. 28.
- 17 Seccadi'nin bu yayında yer alan hayat hikayesi için bkz: Sidîq Salih, Refîq Salih ve Abdulla Zengene, yay. haz., *Gelawêj: Bergî 11yem: Jiyanname û Pêrrist* (Silêmanî: Le Billawkrawekanî Binkey Jîn, 2016), s. 175-176.
- 18 Ferhad Şakelî, "Elaeddin Seccadi: Zanayekî Klasîk, Projeyekî Ferhengî" içinde Elaeddin Seccadi, *Hemişê Behar*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1396/2017, s. 9-81.
- 19 Elaeddin Seccadi, *Mêjûy Edebi Kurdî*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1395, s. 599-662.
- 20 Örneğin, bkz: Hamit Bozarslan, "Kurds and the Turkish State," İçinde Reşat Kasaba, der., *The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 333-356; Kamal Soleimani, "The Kurdish Image in Statist Historiography: The Case of Simko", *Middle Eastern Studies* 53: 6, 2017, s. 949-965; Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, London and New York: I. B. Tauris, 2007, s. 129-130.
- 21 Jordi Tejel Gorgas, "Urban Mobilization in Iraqi Kurdistan during the British Mandate: Sulaimaniya 1918-30," *Middle Eastern Studies* 44: 4, 2008, s. 544.
- 22 Huseyin Tunc, "Kurdayetî and Kurdish Nationalism: The Need for Distinction," *Zanj: The Journal of Critical Global South Studies* 2: 1 (2018), s. 54; Adnan Fırat Bayar, *Ulus Tartışmaları Bağlamında Xani*, İstanbul: Nûbihar, 2018, s. 156-160.
- 23 Şêx Mihemedî Xall, *Ferhengî Xall*, Hewlêr: Rojhellat, 2017, s. 453.
- 24 Michael L. Chyet, *Kurdish-English Dictionary/Ferhenga Kurmancî-İnglîzî*, New Haven and London: Yale University Press, 2003, s. 337.
- 25 M. Emin Bozarslan, *Ferhenga Kurdî: Cildê Diduyan, E-K*, Diyarbakır: Weşanên Deng, 2015, s. 926.
- 26 Tunc, *Kurdayetî and Kurdish Nationalism*, s. 54.
- 27 Denise Natali, "Kurdayetî in the Late Ottoman and Qajar Empires," *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 11: 2 2002, s. 177-199; Tunc, *Kurdayetî and Kurdish Nationalism*.
- 28 Hejar, *Ferheng-i Kordî-Farîsî*, Tehran: Sirûş, 1389, s. 629.
- 29 Çimen Sallih, yay. haz., *Ewey le Bîrim e: Nahîdey Şêx Selam*, Çapxaney Wezaretî Perwerdey Herêmi Kurdistan, 1999, s. 23; Pakîze Refîq Hilmî, *Kurd û Jiyaneke Pirr Endêşe: Yaddaş*, Hewlêr, 2000, s. 75.
- 30 Taufiq Wahby and C. J. Edmonds, *A Kurdish-English Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1966, s. 80.
- 31 Nûrî S., "Janî Jiyân," *Gelawêj*, Yıl: 4, No: 1, Ocak 1943, s. 49-52 [tıpkıbasım: Sidîq Salih, Refîq Salih and Abdulla Zengene, yay. haz., *Gelawêj: Bergî 4-1* (Silêmanî: Le Billawkrawekanî Binkey Jîn, 2016), 1861-1864]; Faîq Zêwer, "Bayekey Beyanî," *Gelawêj*, Yıl: 4, No: 7, Temmuz 1943, s. 35-37 [tıpkıbasım: Sidîq Salih, Refîq Salih and Abdulla Zengene, yay. haz., *Gelawêj: Bergî 4-1* (Silêmanî: Le Billawkrawekanî Binkey Jîn, 2016), 2213-2215]; A. Şakelî, "Dwanêk Legell Qellay Şêrwane," *Gelawêj*, Yıl: 4, No: 5, Mayıs 1943, s. 31-32 [tıpkıbasım: Salih, Sidîq, Refîq Salih and Abdulla Zengene, yay. haz., *Gelawêj: Bergî 4-1* (Silêmanî: Le Billawkrawekanî Binkey Jîn, 2016), 2083-2084].
- 32 Cemal Xeznedar, *Deferî Kurdewarî*, Silêmanî: Le Billawkrawekanî Kurdistanî Nwê, 2018.
- 33 Mihemed Kerîm Şerîf, *Folklorî Yariyekanî Kurdewarî*, Kerkûk: Eş-Şimal, 1971.
- 34 Elaeddin Seccadi, *Kurdewarî*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1399/2020.
- 35 Elaeddin Seccadi, *Riştêy Mirwarî, II*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1390/2021, s. 9-14.
- 36 Robert J. C. Young, *Postcolonialism: An Historical Introduction*, Oxford: Blackwell, 2001; Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism*, London and New York: Routledge, 2005.
- 37 Stuart Hall, "The West and the Rest: Discourse and Power," İçinde Stuart Hall and Bram Gieben, der., *Formations of Modernity*, New Hampshire: The Open University, 2008, s. 275-320.
- 38 Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45: 2, 2003, s. 312.
- 39 Thomas Kühn, "An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872-1918," *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3, 2003, s. 6.
- 40 Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107: 3, 2002, s. 768-796; Nevcihan Özbilge, *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020, s. 89-140.
- 41 Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 313.
- 42 Nerîman, Paye û Meqamî Mamosta, s. 52.
- 43 Bu cümlesi, Seccadi'nin çağdaşı Mela Enwer'in Allah'a Kürtlerin sahipsizliğinden dert yandığı şiirini çağrıştırmaktadır: Metin Yüksel, "Ji ber çi Xuda, ev ji ber çi Xuda/Heta kengê ma de bibin bê xudan: Mela Enwer'in Allah'la Dertleşmesi," *Kürt Tarihi* 2, 2012, s. 28-35.
- 44 "Bizim milletimiz kimsesizdir, eğer kendimiz kimsemiz olmazsak hiç kimse kimsemiz olmaz": Elaeddin Seccadi, *Hemişê Behar*, Sine: Entesarat-i Kurdistan, 1396, s. 84.

KÜRT CUMHURİYETİ (1946)

VAHAP COŞKUN

W illiam Eagleton, Mehabad Kürt Cumhuriyeti'ni konu edinen *Kürt Cumhuriyeti (1946)* isimli kitabını yazarken kaynak noktasında çok zorlandığını belirtir. Çünkü Cumhuriyet yıkıldığında, bu kuruluşa katılmış olanlar kanıtları ortadan kaldırmak için bütün yazılı belgeleri yakıp yok ederler. İran da, ülkenin bütünlüğüne halel getirmemek ve Cumhuriyet'in hatırasını yeniden harlamamak için, resmi belgeleri paylaşmaktan kaçınır. Dolayısıyla Eagleton'un anlatısı, kendi ifadeyle "kusurlu anılara" dayanır. Lakin bu, kitabın değerini düşürmez; zira Eagleton'un eseri halen, Mehabad Kürt Cumhuriyeti hakkında yazılmış bir klasik olarak kabul edilir.

Mehabad, nüfusu 1946'da 16 bin, 1961'de ise 22 bin olan küçük bir kent konumundadır. Halkın yarısının işsiz ve halinden çok

da memnun olmadığı bu kentte erkekler, İran'daki modernleşme hareketinin tesiriyle, ya tamamen Batılı ya da Batılı-Kürt karışımı elbiselerle sokakları aşındırır. Orta ve üst sınıfa mensup kadınlar geleneksel elbiselerini giyer. Çalışan kadınlar ise, yarı peçeli ya da peçesiz işlerine gidip gelir. Şehrin homojen Kürt nüfusu az sayıdaki azınlık gruplarıyla renklenir. Elli kadar Yahudinin, iki Ermeninin kaldığı şehirde işçi olarak çalışan Azeri Türkleri de bulunur. Dindarlığın belirgin olduğu ama bunun fanatizm seviyesine varmadığı Mehabad'da aileler üç sınıfa ayrılmaktadır. Birinci sınıfı, varlıkları ve nüfuzları olan 20 kadar aile oluşturur. İkinci sınıfta tüccar, esnaf öğretmen ve devlet memurlarının aileleri bulunur. Üçüncü sınıfta ise, hizmetkârlar, pazardaki, küçük satıcılar, koyun tüccarları, duvar ustaları, tamirciler, katır sürücüleri ve yarı zamanlı çalışanlar yer alır.

Mehabad Cumhuriyeti'nin mi-

marı Kadı Muhammed, kuşaklar boyunca bölgede İslam adaletinin tesisi için çalışmış ve dinsel kadınlardan oluşan bir ailenin en etkili mensubudur. Bir erkek ve üç kız kardeşi vardır. Babasından sonra üstlendiği kadılık göreviyle birlikte nüfuzu hızla artar. Verdiği kararlar kesindir, kimse ona saygıda kusur etmez. Dünyevi ve sosyal bir adamdır Muhammed; dinsel ününü zedelese de kadınlarla ilişkisi yakındır. Hayatının ileri dönemlerinde dul bir kadınla evlenmesi Kadı'nın itibarına zarar verse de eşinin ona, biri erkek yedisi kız olmak üzere sekiz evlat vermesi, "mutlu bir yuva" için yeterli olmuştur. Muhammed, mükemmel bir konuşmacıdır. Tok bir sesle, kısa cümleler kurarak konuşur. Mehabad'a gelen yabancılara karşı naziktir; bilhassa Amerikalılarla dostluk ve arkadaşlık kurmaya çok önem verir. Ancak Kadı'nın daha sonra Ruslarla ilişkisi geliştikçe, Amerikalı ve Avrupalılara karşı temkinli davranmaya başlar. Kadı

DOSYA: KÜRT CUMHURİYETİ (1946)

Muhammed, halk arasında ılımlı ve saygılı bir kişi olarak bilinir ama kişiliği inatçı ve diktatör bir nitelik sergiler.

“BİZ O ELİ SADECE SIKMAYIZ, ÖPERİZ DE”

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve 1941'de İran'ın İngiltere ve Sovyetler Birliği'nce işgal edilmesi, Mehabad'da bir Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki en önemli kilometre taşı olur. Savaş, İran'da Kürtlerin konumunda bir iyileşme yaratır. İran ordusu dağıldığı için silahlar Kürt aşiretlerinin eline geçer. Rıza Şah'ın sürgünde tuttuğu aşiret reisleri de memleketlerine dönerler. Bu aşiret reisleri, egemenliklerini tekrardan kendilerine kazandırdıkları için dış güçlere minnettarlık duyarlar.

İran Kürdistanı'ndaki Kürt aşiret reislerinin sayısı 60 kadardır. 1941'de 30 seçkin reis Sovyetler Birliği'ne davet edilirler. Aralarında Kadı Muhammed'in bulunduğu bu reisler Bakü'de birkaç günlerini fabrika, tiyatro, çiftlik ve sinemaları gezerek geçirirler. Görüşme masasına oturduklarında Ruslar, Kürtlerden; asayişini sağlamalarını, İran hükümetinin talimatlarına-görevlerine saygılı davranmalarını ve İran ordusundan ele geçirilen silahlarının geri verilmesini ister. Kürtler de buna karşılık olarak, silahları Sovyet ordusuna teslim edebileceklerini, kendilerine silah taşıma izinin verilmesini, Kürt dilinin okullarda okutulmasını ve Kürtlerin ulusal meselelerde özgür olmaları gerektiğini söylerler. Kürtlerin talepleri cüretkâr ama gerçeklikten uzaktır. Tarafların ilk buluşmasından bir netice

William Eagleton jr.,
Kürt Cumhuriyeti (1946),
çev. İbrahim Bingöl,
Avesta Yayınları, İstanbul 2019.

edilmez; ama buluşmanın Ruslar için faydası, asayiş sorunlarının giderek Kürt milliyetçi özlemlere büründüğünün farkına varmaları olur. Nitekim bu milliyetçi özlemler, kısa bir süre sonra, bir çatı altında toplanma ihtiyacı duyar. 16 Eylül 1942 günü, orta sınıftan oluşan 15 kişilik bir grup, Kürt ulusunun sorunlarını konuşmak ve bir Kürt partisi kurmak için bir araya gelir. Kendilerine, daha uygun olduğunu düşündükleri için, Irak Kürdistanı'ndaki Kürt hareketlerini örnek alan bu grup, gizli hücreler şeklinde bir yeraltı örgütü kurmaya karar verir.

Tam adı Komeleye Jiyanê Kurdistan (Kürdistan Yaşam Komitesi) olan ve kısaca Komele olarak bilinen bu örgüt, kısa sürede büyük bir aşama kaydeder; hemen hemen bütün Kürt aşiretleri ve sıradan

halktan pek çok kişi Komele'nin saflarına katılır. Ancak Kadı Muhammed, Komele'ye girmez. Komele Merkez Komitesi'ndeki birçok kişi, otoriter kişiliğinin örgüte egemen olmasından duydukları endişeden ötürü, Kadı'nın katılımına karşı çıkar. Fakat Komele her Kürde açık olduğundan, Kadı'nın da örgüte üye olmasını engellenemezdi. Bir üye, Kadı'yı davet eder ve o da kabul ederse, üyelik süreci tamamlanmış olurdu. Öyle oldu. 1944'te Kadı, bir örgüt üyesinin evine davet edilir, kendisine üyelik teklifi sunulur ve o da hiç tereddüt etmeden kabul eder. Partiyeye geldiği andan itibaren de, partinin rehberi ve sözcüsü olur. Komele, hem kendi içinde hem de Sovyet yetkililerle Kürt özerkliği tartışır. Ruslar, bu tartışmalarda renk vermezler, açık ve tutarlı bir tavır sergilemezler. 1945'te Ruslar, Kürtleri ikinci kez Sovyetler Birliği'ne davet ederler. Bakü'deki görüşmelerde Kürtler, pazarlığı yüksekten açarlar; ayrı devleti amaçladıklarını ve Sovyetlerden silah ve para yardımı istediklerini belirtirler.

Kürtlere ayrı bir devlet kurmak için acele etmemeleri öğüdünü veren Sovyetler, Kürtlerin taleplerinin öncelikle Azerbaycan'ın özerkliği içinde başarılması gerektiğini bildirirler. Kadı Muhammed, böyle bir taleple ilk defa karşı karşıya gelir ve net bir dille Kürtlerin Azerbaycan'dan ayrı bir özerklik kurmaya kararlı olduğunu ortaya koyar. Sovyet temsilcisi, bunun üzerine "Sovyetler Birliği var olduğu sürece Kürtler bağımsızlığını kazanacaktır" diyerek Kürt temsilcilerin gönlünü alır: "Kadı Muhammed de ev sahibinin bu duygusal

ses tonu dozunda, güçsüz bir ulusun kendisine uzatılan her eli hoş karşılayacağı şekilde 'Biz o sadece sıkımayız, öperiz de' dedi." (s. 71).

"DAVASINA BAĞLI ZAPT EDİLMEZ BİR KÜRT MİLLİYETÇİSİ"

Sovyet temsilcisi, iki konuda Kürtlere uyarıda bulunur: Birincisi, Komele'nin bugünkü haliyle hiç bir şey başaramayacağıdır; demokrasinin geçer olduğu bir dönemde Komele, eğer dış dünyanın desteğini almak istiyorsa bir "Kürdistan Demokratik Partisi" olarak örgütlenmelidir. İkincisi, Mela Mustafa Barzani'ye dikkat edilmesidir. Sovyet yetkili, Barzani'nin Britanya ajanı olduğunu, ona şüphayla yaklaşılması ve ihtiyatla muamele edilmesi gerektiğini söyler. Mela Mustafa; orta boylu, dayanaklı, cesur ve etkileyici biridir. Formel bir eğitimi yoktur; köydeki hocalardan kaba bir ilkokul eğitimi almıştır; ama zekidir, diplomatik ve askeri yetenekleri çok gelişkindir. Kendine çok güvenmekle birlikte, entelektüel zayıflığının farkındadır, okuyan-yazan Kürtlere hayranlık duyar.

"Dolayısıyla daha sonraki bir tarihte Kürt ulusal saflarında savaşmak için bağırıp çağıran Kürt öğrencileri azaralardı. Onların savaşa katılmak yerine eğitimlerine devam etmelerini isterdi. Bu yüzden Kadı Muhammed'e saygı duyardı. Mela Mustafa'nın pek övgüye layık görülmeyen özellikleri onun bencilliği, fırsatçılığı, öngörüsüzlüğü ve dik başlılığıydı. Onun bu karmaşık kişiliği onu tanıyan ya da onunla ilişkileri olmuş kişiler arasında çok farklı duygu ve düşüncelere yol açabiliyordu." (s. 80).

Mela Mustafa, 1945'te Irak'ta bir isyan başlatır. Irak hükümeti, İngilizlerin yardımıyla bu isyanı bastırdıktan sonra Mela Mustafa için tek çare kalır: Sovyet ve İran askerlerinin bulunmadığı Mehabad çevresine yönelmek. Öyle de yapar, Kadı Muhammed ile ilk buluşmasında savaşçı adamlarını Kürt davasının emrine vereceğini taahhüt eder. Taraflar, üç bini Mehabad'da olmak üzere Barzanilerin Mehabad yöresinde birçok yerde konaklamaları konusunda anlaşılır. Bakü'den dönen Kürt heyeti, evvela Rusların Komele'yi Kürdistan Demokrat Partisi'ne dönüştürmeye dönük önerilerini gerçekleştirmek için harekete geçer; 20 günde bu dönüşüm tamamlanır. Kadı Muhammed, KDP'nin de Merkez Komitesi'ne girmez ama Ruslardan aldığı destekle hâkim pozisyonunu sürdürür.

Bu yeni siyasi hareketin Stalin döneminin olmazsa olmaz türünden bir halk lideri vardı. Bu da Kadı Muhammed'in ta kendisiydi. Komele'nin pek çok üyesi ondan korkuyordu. Ruslar tarafından ayrıcalıklı tutulmuş ve korunmuştu. İnışli çıkışlı da olsa Rusların peşinden gitmenin nihai olarak Kürt halkının zaferini garanti altına alacağına şahsen ikna olmuştu. Ancak Kadı Muhammed Sovyet vesayetini kabul ettiği halde, davasına bağlı zapt edilmez bir Kürt milliyetçisi olarak kaldı ve bu sıfatları bir avuç yoldaşının dışında diğer bütün yoldaşlarıyla birlikte taşıdı" (s. 88-89).

Sovyetler hem Azerilere hem de Kürtlere özerklik ışığı yakmıştı ama Azerilerle kıyaslandığında Sovyetler Kürtlere hep bir üvey evlat gibi davranır. Kadı Muhammed özerk-

liğe giden yolda temkinli olmaktan yanadır ama halktaki milliyetçi coşkunun karşısında durmak da işine gelmez. Milliyetçi hareket içindeki liderliğini korumak için, Kürt özerkliğinin ilanı için saptanan 22 Ocak 1946 gününe hazırlanır. O gün geldiğinde Kadı Muhammed, Çar Çıra Meydanı'nda hazırlanan platforma çıkar; yavaş ve kendinden emin bir sesle; Kürtlerin ayrı bir halk olduğunu, kendi topraklarında yaşadıklarını ve diğer halkların olduğu gibi Kürtlerin de kendi kaderlerini tayin hakkının bulunduğunu söyler. Kürtlerin uyandığını, artık güçlü dostlarının olduğunu belirtir. On beş dakikadan uzun sürmeyen konuşması bitip de Kadı platformdan indiğinde, özerk bir Kürt cumhuriyeti kurulmuş olur. Kuruluş, silahların ateşlenmesiyle kutlanır. Mehabad sokaklarındaki coşku gün boyu devam eder. Cumhuriyet'in banileri, hedeflerine ulaşmışlardır ve Rusların desteğiyle yaratıkları cumhuriyetin varlığını sürdüreceğine kani oldukları için mesutturlar.

Cumhuriyet'in ilanının ardından Kürt yetkililer, bu yeni devletin temel teşkilatlarını kurmak için kolları sıvarlar. İlk iş, kabinenin oluşturulmasıdır. Kadı Muhammed, kabinesini seçer, 11 Şubat tarihli Kürdistan gazetesinde bu kabine listesi halka duyurulur, Muhammed ve arkadaşları yemin ederek görevlerine başlarlar. Kadı Muhammed, yönetimde dengeyi gözetir; Sovyet desteğinden mümkün mertebe yararlanmaya çalışır, aşiret reisleri ve Mela Mustafa'ya danışmadan mühim siyasi kararları almaz.

"Bir bütün olarak ele alındığında Kürt hükümeti Mehabad kentinin

ve çevresinin üst sınıfını temsil ediyordu. Siyasi ve ekonomik yönelimi, toprak sahiplerinden bekleneceği gibi muhafazakârdı, ancak sosyal ve eğitimsel görünümü, Kürt standartlarına göre nispeten modern-di. Kabine, örgütlü Kürt milliyetçi hareketini ve Mehabad bölgesini oldukça iyi temsil etmesine rağmen kuzeydeki önemli Rezaie bölgesini ve güneydeki Saqız-Serdeşt bölgesini savsakladı. Kuşkusuz Cumhuriyet'in sınırları dışında Büyük Kürdistan'dan hiçbir temsilci kabine de yoktu." (s. 118).

"ÖNGÖRÜLMİYEN KOŞULLAR ORTAYA ÇIKMADIĞI SÜRECE"

Azerilerin ve Kürtlerin özerklik ilan ettikleri günlerde, İran sahasında bütün kartların yeniden dağıtılmasını sağlayan gelişmeler yaşanır. İngiltere ve Sovyetler Birliği 1941'de İran'ı işgal ettikten sonra, 1942'de İran ile bu iki devlet arasında işgalin hukuki düzenini tesis eden bir anlaşma imzalanır. Anlaşmanın bir hükmüne göre, 2 Mart 1946 gününe kadar İran'daki bütün yabancı kuvvetlerin ülkeyi terk etmesi gerekmektedir. İran, bu hükme dayanarak Birleşmiş Milletler'e başvurur. Sovyetler, 26 Mart'ta "öngörülmiyen koşullar ortaya çıkmadığı sürece" beş ya da altı hafta içinde İran'dan çekileceğini duyurur. Aslında Moskova'nın beklentisi, İran ile kendisine petrol imtiyazı sağlayacak bir anlaşma imzalamaktır. Askerlerini bunun için İran'da tutar, Azeri ve Kürt özerkliğine verdiği desteğin altında da bu yatar. Azerilerin bir kısmı bu tehlikenin farkına varırlar ama Kürtlerden nerdeyse hiç kimse bunun farkına varmaz.

Kürtler heyecanla Sovyetlerden özerkliklerini tahkim edecek yardımların gelmesini beklerler. Ama Sovyetler, yardımlarını hep sınırlı tutarlar. Mesela, hafif silah yardımı bulurlar ama asla tank ve top vermez. Mali yardım sözü verirler, ama fonları göndermezler. Azerilere iltimas geçerler ve Kürtlerden hep Azerilerle birlikte hareket etmelerini isterler. Kürtler, kaderlerinin Azerilere bağlanmasını reddederler ve kendi ordularını kurmak için çalışmaya başlarlar. Ancak Ruslar için, Azeriler de Kürtler de gözden çıkarılmaz değildir. İran'la petrol anlaşmasına varan Sovyetler, 9 Mayıs'ta bütün ordularının İran'dan çıktığını bildirir. İran'ın statüsü hiçbir zaman onaylanmadığı Mehabad Cumhuriyeti, yine de geleceğini kurtarmak için Rusların vereceği desteğe bel bağlar. Bu arada Kürtler ile İran ordusu arasında çatışmalar başlar. Barzani güçlerinin birkaç yerde İran ordusuna kayıplar verdirmesi, daha geniş bir saldırı için Kürtlere cesaret verir. Kürt aşiretlerin büyük bir saldırı için hazırlık yaptıklarını gören Sovyetler, Kadı Muhammed'e İran'a karşı kendilerine bel bağlamamasını söylerler. Sovyetlerin bu sert uyarısından kaygılanan Kadı Muhammed, KDP Merkez Komitesi ile aşiret reislerini bir araya getirir. Önlerinde üç yol vardır: Bir, Rusları dinlemeyerek büyük bir saldırı başlatacaklardır. İki, Rusları dinleyerek geri çekileceklerdir. Üç, İran'a teslim olacaklardır. Üçüncü seçenek hemen elimine edilir. Birkaç aşiret reisi birinci seçenektan yana oy kullanır. Ama sonunda üçüncü seçenekte, yani geri çekilmede mutabakat sağlanır. Çünkü çoğunluk,

Sovyetleri görmezden gelmenin Cumhuriyet için bir felaketle eş anlamlı olduğu kanısındadır.

"AĞIRBAŞLI TAM BİR TESLİMİYET"

Mehabadlı yetkililer, saldırıdan vazgeçildiği için İran ile görüşme kararı alırlar. Kadı Muhammed, Sovyetlerin tavsiyesiyle, İran içinde yarı özerk bir Kürdistan eyaletinin yasal temelini oluşturmak üzere Tahran'a gider. Kadının güvenliğini ve geliş-gidişi ile ilgili düzenlemeleri Sovyet Büyükelçiliği yapar, görüşme mekânı da Büyükelçilik olur. İran, Senendec'i de içermek üzere bütün İran Kürdistanı'nın Tahran tarafından atanan genel bir vali tarafından yönetilen bir eyalette birleştirilmesini önerir. Böylelikle İran içinde Azerbaycan ve Kürdistan'ın statüsü eşitlenmiş olacak ve elbette ilk vali olarak da Kadı atanacaktır. Kadı, teklifi kabul etmeye meyyaldır ama önce Sovyetlerin buna kabul vermesi gerektiğini bilir. Moskova'dan yeşil ışık görmeyince, Kadı herhangi bir şey kazanmadan ve herhangi bir taviz vermeden Tahran'dan ayrılır.

Aralık 1946'da İran, Meclis seçimlerinde güvenliği sağlamaları gerekçesiyle Azerbaycan ve Kürdistan'a ordu birliklerini gönderme kararı alır. Azeriler de Kürtler de, Rusların buna izin vermeyeceğine ve İran'ın da Ruslara rest çekmeyeceğine güvenirlir. Hatta Kadı'nın kardeşi Sadi Kadı, İran'ın böyle bir işe kalkışması halinde Kürt aşiretleri ve ordusunun birleşik güçleriyle başa çıkamayacağına kanidir. Lakin hava değişmektedir. Sovyetler, İran'dan petrol imtiyazı almanın

peşindedir. Britanya, Basra Körfezi'ndeki petrol yataklarını ve Orta-doğu'daki stratejik konumunu koruma derindedir. Amerika ise İran'ın merkezi tahkim etme yönündeki adımları desteklemektedir: "27 Kasım'da Tahran'daki Amerikan Büyükelçisi George W. Allen şu görüşünü açıkça ifade etti: "İran hükümetinin İran'ın her yerine güvenlik güçleri göndereceğine yönelik ilan ettiği niyet, bana tamamen normal ve doğru bir karar gibi görünüyor" (s. 167).

Uluslararası rüzgârın kendi lehine estiğinin farkında olan İran, kararından geri adım atmaz, ordusunu Azerbaycan'a gönderir, Ruslar bu gelişmeye itiraz etmeyince Azerbaycan hemen teslim bayrağı çeker ve çöker. Bu ani çöküş, Kürtleri de şoke eder. Kadı ve arkadaşları, ciddi bir direniş göstermeyi düşünmezler. Partide küçük bir militan grup Irak veya Sovyetlere kaçma ve sığınmayı tartışmaya açar. Kadı, bu projeyi onaylar ama kendisinin korumaya yemin ettiği Mehabad halkının yanında kalacağını söyler.

"Daha sonra, gruptan birkaçı durumu yeniden değerlendirdi ve madem Kadı Muhammed böyle sakin kalmış, o zaman Cumhuriyet'te daha düşük konumda olanların gelecekte hiç korkmamalarına hiç gerek olmadığına karar verdiler. Böylelikle hem kaçı hem de direniş ekarte edilince Kürt geleneği yalnızca bir tek alternatif buldu: Ağırbaşlı tam bir teslimiyet." (s. 169).

Kadı ve ekibinin İranlı yetkililerle teslim hazırlıkları hakkında yaptıkları görüşmelerin ardından 17 Aralık'ta İran ordusu Mehabad'a sessizce girer. Onların bu girişiyle Cumhuriyet son bulmuş, Cumhuriyet

yeniden İran'a bağlanmış olur. Süreç akıllmaz bir pürüzsüzlükle ilerler. Kürt yetkililer, bu esnada, Cumhuriyet'e dair bütün kayıtları, belgeleri ve fotoğrafları imha etmekle meşgul olurlar. Ayrıca aileler ve tek tek bireyler de, Kürt hareketine katıldıklarına delil teşkil edecek bütün işaretleri yok etmeye girişirler; Kadı'nın ve Stalin'in resimlerini yakarlar.

"KÜRTLERİ YENİLGİYE UĞRATAN İRAN DEĞİL SOVYETLER, BİRLEŞİK DEVLETLER VE BRİTANYA'DIR"

İran için tek sorun olarak Barzaniler kalır. Mela Mustafa, İran ordusunun yetkilileriyle masaya oturur ve kendisine üç teklif sunar: Bir, hemen Irak'a gidebilirler. İki, tüm silahlarını teslim edip diğer aşiretlere de aynıını yapmasını tavsiye ederler. Ve üç, savaşırlar. Görüşmeler esnasında, İranlılar ile Barzaniler arasında bir çatışma çıkar, bu da üçüncü teklifin geçerlilik kazanacağını gösterir. Mela Mustafa güçlerini saldırı pozisyonuna konumlandırır, Barzaniler bir süre daha İranlılarla savaşırlar. Becerikli ve tarifi zor bir düşmandır Barzaniler; bildikleri arazilerde, alışık oldukları koşullarda ve genelde kendi seçtikleri zamanlarda İranlılara karşı karşıya gelirler. Her çatışmada İranlılar, Kürtlerden daha fazla can kaybı ve esir verirler. Ancak Barzanilerin yerel başarıları, şanlarına katkıda bulunsa da, İranlıları genel anlamda geriletmez. İran'ın savaş uçaklarıyla desteklediği acımasız saldırıları, aşiret içinde moralleri bozmaya başlar ve Irak'a – kendi topraklarına- dönme talebi artar. Bu sırada Mela Mustafa'nın abisi Şeyh Ahmed de Irak makamlarından

bütün aşiret mensupları için yazılı af garantisi alınca, Barzaniler Nisan-1947'de bütünüyle İran'dan çıkar, Irak'a girerler.

Barzanilerin ayrılmasından üç hafta önce Kadı Muhammed, kardeşi Sadri Muhammed ve kuzeni Seyfi Muhammed, 31 Mart 1947 günü, sabah saat üçte, 14 ay önce Cumhuriyet'in ilan edildiği Çar Çıra Meydanı'nda ayrı ayrı kurulan üç darağacında asılırlar. Üç Kadı'nın dışında, Nisan başlarında 5 Kürt subay daha aynı kaderi paylaşır. İdam edilenlerin tamamı, İran ordu personellerinin ölümünden sorumlu tutulurlar. Kadı ile birlikte Cumhuriyet'te görev almış 28 kişi, çoğu 2 yıldan 15 yıla kadar değişen hapis cezalarına çarptırılırlar. Sadece 3 kişi müebbet alır, bu cezalar da daha sonra 15 yıla düşürülür. 14 kişi ise, ceza almamak için Irak'a veya başka yerlere kaçarlar. Mayıs ayına geldiğinde havada ağırlaşan intikam kokusunu alan Mela Mustafa, Sovyetler Birliği'ne kaçar ve tekrar eve dönmek için 11 yıl beklemek zorunda kalır. Mela Mustafa, İran ordusu ile çatışırken, bir aşiret reisine Cumhuriyet'in çöküş öyküsünü veciz sözlerle anlatır: "Kürtler, İran ordusu tarafından yenilgiye uğratılmamıştır; tersine Sovyetler Birliği, Birleşik Devletler ve Büyük Britanya tarafından yenilgiye uğratılmıştır" (s. 171).

Son kertede, Kürtler için, o günden bugüne çok yana köklü bir değişimin olduğunu söylemek güç; tarihin kavşak noktalarında Kürtlerin büyük güçlere bağladığı umutlar, hep bir şekilde suya düşmekle malul!

KÜRDİSTAN CUMHURİYETİ: İRAN'DA KÜRT KİMLİĞİNİN OLUŞUMU

ALİŞAN AKPINAR

Iran Kürdistanı bir kez daha ayakta. İranlı bir Kürt kadın olan Jîna Mahsa Amini'nin İran polisi tarafından katledilmesiyle başlayan gösterilerin en canlı olduğu yerlerden biri İran Kürdistanı oldu. Gençler, çocuklar Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin bayrakları ve marşlarıyla bir kez daha sokaklara döküldü. Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin anılarının Kürt halkı arasında hala çok taze olduğu görülüyor. İran'daki Kürt milliyetçiliği hangi süreçler sonucunda gelişti? Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin bıraktığı etki ve izler nasıl bu kadar canlı ve etkili olabiliyor? Kürt Cumhuriyeti'nin bıraktığı izler ve dersler nelerdir gibi sorular bir kez daha gündem oldu. Bu yazıda, konu hakkında yazılmış en önemli çalışmalardan birini tanıtmaya çalışacağız. İran Kürdistanı ile ilgili çalışmalarıyla tanınan, önemli sosyal bilimcilerden Abbas Vali'nin *Kürdistan Cumhuriyeti*:

İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu kitabı, bu soruları yanıtlayabilmemiz için çok önemli argümanlar ortaya koyuyor.

Abbas Vali, İran'daki Kürt milliyetçiliğinin gelişimi konusundaki temel argümanını ve bakış açısını kitaba başlarken açıkça dile getiriyor. Valiye göre, İran'daki Kürt milliyetçiliğinin, 1882 Şey Ubeydullah İsyanı ile başlayıp Mahabad Cumhuriyeti ile sonuçlandığı şeklindeki tarihselci ve özcü bakış açısı, konuyu anlamamızı engellemektedir. Bu bakış açısı, süreç içerisinde yaşanan gelişmeleri ve olguları göz ardı etmektedir. Bu nedenle Vali, kitabının daha başında konuyla ilgili temel anlayışını şöyle dile getirir:

“Bu çalışmada, İran Kürdistanı'nda Kürt milliyetçiliğinin kökeni ve gelişimi süreci konusundaki bu tarihselci (historicist) anlayışa ve bu anlayış üzerine kurulu özcü Kürt ulusu kavramına karşı çıkıl-

maktadır. İran'da Kürt milliyetçiliğinin modern bir olgu olduğu ve bu olgunun, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmış Pehlevi mutlakiyetçiliğinin ardından gelişen sıkıntılı ve çarpık modernitenin neden olduğu sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlerin sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir” (Vali, 2010: 20).

Vali'ye göre, 1882 Şey Ubeydullah İsyanı'ndan Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ne kadar kesintisiz bir Kürt milliyetçiliği süreci olduğu iddia edilemez. İran Kürdistanı, Kürdistan'ın diğer parçalarına oranla en az gelişmiş bölgelerden biridir. Bölge, tarıma dayalı ve pre-kapitalist ilişkilerin baskın olduğu bir toplumsal yapıya sahiptir ve Osmanlı Kürtlerinin aksine İran Kürtleri, 20. yüzyılın başında, şehirli ve seküler bir entelijansiya yaratamamıştır. Dolayısıyla 1880'lerde başlayan ve Kürt Cum-

huriyeti'ne uzanan bir çizgiden söz etmek mümkün değildir.

Konu hakkındaki temel argümanlarını sunduktan sonra Vali, İran'daki Kürt milliyetçiliğinin hangi tarihsel koşullarda ve nasıl geliştiğini anlatmaya başlar. Bu konudaki dönüm noktalarından biri, 19. yüzyılda İran'daki Kürt beyliklerinin tasfiyesi olmuştur. Bu beylikleri tasfiye eden İran monarşisi, Kürt aşiretleriyle yeni bir ilişki geliştirir. Kürt aşiretlerine belirli topraklar bırakılır ve bunun karşılığında devlete askeri birlikler sağlamaları talep edilir. Kürt aşiretleriyle sıkı bir siyasal ilişki geliştirilirken, ekonomik olarak bölgenin kontrolü onlara bırakılır. Kürt beyliklerinin tasfiyesi sonucu özellikle kent merkezlerinde oluşan iktidar boşluğu aşiret liderlerince doldurulmaya çalışılır. Ancak bu politika 19. yüzyılın sonunda ciddi bir değişikliğe uğrar.

19. yüzyılın sonlarında Kaçar Hanedanlığı, Kürt aşiret liderleri yerine yönetici sınıfın aile üyelerini görevlendirme politikasını uygulamaya başlar. Bu gelişme var olan durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramaz. Kürdistan'ı yönetmeye çalışan Kaçar yöneticileri bunu başaramayınca, yerel şefleri birbirlerine karşı kullanma politikasını seçmişlerdir. Bu ise bölgede çatışmalı ve kaotik bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1906 yılında yaşanan Meşrutî devrim ve anayasanın ilanı döneminde İran Kürdistan'ı işte böyle bir durum içindedir. Bu nedenle Vali'ye göre, İran tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan 1906'da, Kürt toplumunun

Abbas Vali, *Kürdistan Cumhuriyeti: İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu*, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.

siyasi liderleri ulusal bir bilinçten yoksundur ve tek amaçları sahip oldukları ayrıcalıkları korumaktır. Meşrutî devrime katılmak yerine kendi mülkiyet ilişkilerini sürdürmeye çalışmışlardır.

Bununla birlikte elbette Meşrutî devrim ve sonuçları Kürt toplumu üzerinde de büyük etkiler yaratmıştır. Vali'ye göre, İran'daki Kürt kimliği anayasal dönemde, kentlerde Sünni- Şii gerilimi üzerinden gelişirken, kırsal alanda akrabalık ve aşiret bağları üzerinden kuruluyordu. Bu ilişkiler sonraki yıllarda da her zaman Kürt kimliğinin söylem ve pratiğini belirlemiş ve etkilemiştir. Ancak Meşrutî rejimin ömrü uzun sürmez. Meşrutî rejim, tüm İran'a etki eden merkezîyetçi ve modernleşmeci bir pratik geliştiremez. Böylece İran'da bir siyasal ve ekonomik

kaos yaşanmaya başlar. Bu durum, Meşrutî rejimin kurulmasını sağlayan toprak sahibi gruplarla şehirli tüccar orta sınıfın desteğini çekmesine neden olur. I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve İran'ın işgal edilmesi bu kaosu daha da arttırır ve Meşrutî rejim son bulur. Aynı şekilde İran Kürdistanı'yla merkez arasında zaten incelmış olan bağlar bu dönemde kopar ve İran'daki ilk büyük Kürt isyanının zemini hazırlanmış olur.

I. Dünya Savaşı'nın ardından, Şikak aşiret konfederasyonunun Abdoyî kolunun lideri olan Simko Şikak olarak bilinen İsmail Ağa Şikak, İran devletine karşı milliyetçi bir hareketin lideri olarak ortaya çıkar. Vali'ye göre Simko hareketi, toplumsal yapısı ve siyasal örgütlenmesi açısından aşiretsel bir harekettir. Ancak Simko'nun bağımsız ve birleşik bir Kürdistan düşüncesine sahip olduğunu gösteren pek çok kanıt mevcuttur. Yine de bu düşünce hiçbir zaman hareketin stratejik hedefini oluşturmamıştır. Vali bunu bir paradoks olarak nitelendirir:

"Bu ciddi eksiklik, Simko hareketine ilişkin milliyetçi nitelendirmeler bakımından çok açık bir paradoksu işaret ediyor; halk egemenliği, ulusal haklar ve meşruiyet kavramlarına başvurmadan ulusal baskıya karşı mücadele etme paradoksu. Bu, aşiretsel ve otonomi yanlısı Simko hareketinin doğasına denk düşen bir paradokstur" (Vali, 2010: ???????).

I. Dünya Savaşı sonrası İran'a hâkim olan kaosun çözülmesini isteyen büyük toprak sahipleri

ve şehirli entelijansiya, Rıza Şah'ı destekleyince Meşrutî dönem sona erer ve Pehlevî mutlakiyetçiliği İran'ı ele geçirir. Rıza Şah'ın 1925'te kurduğu modern mutlakiyetçi rejim kısa bir süre sonra Simko hareketini yenilgiye uğratar ve İran'ın ilk büyük milliyetçi isyanı son bulur. Geçmişte yaşananlardan yola çıkan Pehlevî rejiminin ilk hedefi merkezi yapıyı kurmaktır. Bunun için de Kürdistan'daki aşiret yapılanmasına son vermeye karar verirler. Bu durum elbette sadece Kürtlerle ilgili değildir. İran rejiminin merkezîyetçi devlet açısından tehlike olarak gördüğü Bahtiyari ve Kaşkayî aşiretleri de devletin hedefleri arasındadır. Bu anlamda Rıza Şah yönetiminin hedefi Kürtlerin etnik kimliklerinden ziyade, aşiretlerin siyasal ve askeri örgütlenmelerinin dağıtılmasına yöneliktir. Ancak bu başarıldıktan sonra Kürtlerin etnik kimlikleri de hedef olacaktır.

Pehlevî yönetimi bir taraftan aşiretlerin siyasal ve askeri yapısını yok ederek Kürdistan'da merkezi yönetimi kurmayı, diğer taraftan aşiret reislerinin topraklarına dokunmayarak bu mülkiyet ilişkilerini merkeze bağlamayı başardı. Böylelikle Kürt toprak sahibi sınıf, merkezîyetçi devletin ekonomik ve siyasal mekanizmalarına yeniden dahil edilmiş oldu. Bundan sonradır ki Kürt etnik kimliği bir hedef haline geldi. Ulusal bir eğitim ve askeri sistem geliştirildi. Farsça resmi dil oldu ve 1935 yılında çıkarılan bir kararname ile Kürtçenin yazı dili olmasına son verildi. Ardından yerel kıyafetlerin giyilmesi yasaklanarak, batılı giy-

silerin giyilmesi zorunlu hale getirildi: "Kürtçe artık farklı olmanın dili değil, öteki olmanın, muhalif olmanın ve ihanetin diliydi; bu dil egemenin kimliğini ve yeni düzenin meşruiyetini sorguluyordu... İran Kürdistanı'nda Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının temel nedeni, Kürtlere dayatılan bu kimliğe direnmeleri ve kendi farklılıklarını ifade etmekte ısrarlı olmalarıydı" (Vali, 2010: 41).

Bu gelişmelerden sonra, 1942 yılında, Komeley JK'nın (Komele Jiyanewey Kurdistan/Kürdistan Diriliş Cemiyeti) kuruluşu, İran'daki Kürt milliyetçiliğinin gelişim süreci açısından bir dönüm noktası olmuştur. Vali'ye göre; Komeley

JK aslen modernist ve seküler bir yapıya sahipse de taşralı toprak sahiplerinin, ateizm ve komünizm suçlamaları karşısında İslami referanslara da sık sık başvurmuştur. Komeley JK silahlı mücadeleyi reddediyordu. Bütünüyle sivil siyasal bir milliyetçi stratejiyi savunuyordu. Bu aynı zamanda Kürdistan'da askeri gücü elinde bulunduran aşiret liderlerine bağlılığı da reddeden bir stratejiydi. Böylece Kürt milliyetçiliğini geriletan aşiret yapılanması ve aşiret şefleri hareketten uzaklaştırılmış oluyordu. Parti çok kısa sürede popüler oldu ve pek çok insanın katılımını sağladı. Ancak çok ilginç bir şekilde 15 Ağustos 1945'te kendisini kapattı ve İran Kürdistanı Demokratik

Partisi'ne (İKDP) dönüştü. Vali, bu gelişmenin nedenini anlamının, Kürt Cumhuriyeti'ne giden yolu ve sonrasını anlamamız açısından çok kritik olduğunu düşünüyor.

Marksist görüşe göre bu durumun nedeni Sovyetlerin tavrıdır. Sovyetler, Komeley JK'nın stratejisini ve projesini kendi stratejisine uygun bulmamış ve partinin ileri gelenlerine baskı yapmıştır. Bunun üzerine partinin lider kadrosu bu baskıya teslim olmuş ve partinin kapatılmasına karar vermiştir. Vali bu görüşün kısmen doğru olduğu kanısındadır. Çünkü bu görüş, İran Kürdistan'ında yaşanan gelişmeleri dikkate almamaktadır. Bu durumu daha iyi anlamının tek yolu dönemin koşullarını doğru anlamaktan geçmektedir.

Bu noktada Abbas Vali, öncelikle Sovyetlerin II. Dünya Savaşı yıllarındaki Kürt politikasını analiz eder. Vali'ye göre Sovyet bürokrasisi Kürt hareketini hiçbir zaman burjuva-demokratik bir hareket olarak görmemiştir. Onlara göre Kürtler feodal bir toplumdur ve bu topluma aşiretçilik, din ve gelenekler egemendir. Bununla birlikte Vali'ye göre Sovyetlerin Kürt politikasını belirleyen asıl şey bu ideolojik yaklaşım değil siyasal pragmatizm olmuştur: "İran Kürdistanı'ndaki Sovyet politikasının ne tek ne de sabit bir politika olduğudur. Sovyet politikası, siyasal ve stratejik öncelikleri doğrultusunda farklı biçimler alarak hatırı sayılır ölçüde değişime uğruyordu" (Vali, 2010: 63).

Abbas Vali'ye göre savaşın sonuna doğru, güçlenen Sovyet konumu nedeniyle Kürtlere dönük pasif tutumdan, ihtiyatlı bir desteğe ve teşvik edişe doğru değişim başladı. Ancak bölgede otonom bir yapı kurmanın ilk şartı, askeri güce sahip aşiret reislerini ve toprak sahiplerini harekete katmaktı. Bu nedenle Komeley JK'nın "teritoryal milliyetçi söylemi" terk edilmeliydi. Şehirli milliyetçi entelijansiya ile aşiret reislerinin birleşmesi gerekiyordu. Bu aynı zamanda Sovyetlerin bölgedeki geçiş yollarını da güvenceye almasını sağlayacaktı. Bunun tek yolu da Komeley JK'nın yerine bu birleşmeyi sağlayacak yeni bir partinin kurulmasıydı. Sonuçta Komeley JK şehirli orta sınıflara dayalı milliyetçi, halkçı programını daha fazla devam ettiremedi. Çünkü bir Kürdistan kurmak için geleneksel yapılarla ve askeri birliklere sahip aşiret reisleriyle bir iş birliği kaçınılmazdı. İşte İKDP bu iş birliğini sağlamak için kurulmuştu. Bu kaçınılmaz durum, yani hareketin askeri gücünü aşiret birliklerinin oluşturması, Cumhuriyet'in "aşıl topuğuydu" aynı zamanda. Abbas Vali bu noktada, 22 Ocak 1946 yılında kurulan Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile ilgili argümanları da yetersiz ve zayıf bulduğunu dile getirir. Yaygın görüşe göre; Sovyetler, faşizme karşı kazandığı zaferin özgüveniyle, Soğuk Savaş'ın yaklaştığı koşullarda, İran'da Kürt milliyetçiliğini teşvik etmeye karar verir. Kürt heyetinin Bakü ziyaretinden sonra cumhuriyetin ilanı da zaten Sovyetlerin

desteğini gösterir. Dolayısıyla bu desteği alan İKDP, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmeye karar verir. Vali olayların hiç de böyle gerçekleşmediğini ileri sürer.

Abbas Vali, Azerilerin bağımsız bir Kürt Cumhuriyeti'ni asla desteklemediklerini söyler. Onların istediği, Kürt yönetiminin İran dâhilindeki Azeri özerk bölgesinin bir parçası olmasıdır. Ayrıca Sovyetlerin, cumhuriyetin ilanı sonrasında verdiği tepki de kayda değerdir. Sovyetler, cumhuriyetin ilanını hoş karşılamadığını açıkça belirtmiş ve Kürtlerin, Tahran'ın bir süre sonra tanıyacağı Azeri Cumhuriyeti'nin hükümlerlik alanı kapsamında kalmaları gerektiği konusunda uyarılarını iletmiştir. İşin aslı İKDP yöneticileri de bunun farkındadır. Bu durum yönetim içinde bazı görüş ayrılıklarına da neden olmuştur. Qazi Muhammed de ilk başlarda kararsızdır. Ancak hem Kürt halkının cumhuriyetin kuruluşu konusundaki isteği hem de Sovyetlerin bu emrivakiyi kabul etmek durumunda kalacağı düşüncesi, İKDP yöneticilerini cumhuriyeti ilan etmeye yöneltmiştir.

Qazi Muhammed'in bu emrivakiyi bir şekilde Sovyetlerin ve Azerilerin kabul etmek zorunda kalacağı yönündeki düşüncesi bir yere kadar haklı çıkar. Ancak bu zorunlu ve isteksiz kabullenişin bir nedeni vardır. Bu zorunlu kabullenişin amacı, Kürtleri Azerilere bağlı bir bölgede yaşamaya ikna etmek için vakit kazanmaktı ve Sovyetler bunu başardı. 23 Nisan 1946'da İKDP ile Azeriler arasında yapılan

antlaşma ile Sovyetler bu amacına ulaşmış oldu. Bu antlaşmaya göre, İran devletiyle yapılacak özerklik görüşmelerini Azeri heyeti yapacak ve Kürtler katılmayacaktı. Bu şekilde Kürtler sürecin dışında bırakılmış oldu. Sovyetlerin öncülük ettiği bu antlaşma, Kürtlerin dışlanma durumunun aynı zamanda Sovyetlerce de onaylandığı anlamına geliyordu. Vali'ye göre Cumhuriyet inisiyatifi bu antlaşmayla zaten kaybetmişti. Kürtler, Fars milliyetçiliğinin tahakkümünden çıkarılıp Azeri milliyetçiliğinin insafına bırakılmıştı: "Bu nedenle Pişeveri'nin merkezi hükümetle otonomi görüşmeleri başlatmak üzere 28 Nisan 1946'da Tahran'a gitmesinin hemen öncesinde, Kürt Cumhuriyeti, fiili olarak süreçten dışlanmış ve Azeri Cumhuriyeti'ne bağımlı hale gelmişti." (Vali, 2010: 93).

Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin bir başka dezavantajı ise gücünü Kürdistan'ın geneline yayamaması ve Kürt köylü kesimine ulaşamamasıydı. Bunun yanında bazı aşiret reisleri, Sovyetlerle kurulan yakın ilişkiler nedeniyle Komünizme gidilebileceğinden korkuyordu. Bu nedenle Cumhuriyet'e destekleri hep temkinli oldu. Ancak aşiret reisleri de homojen değildi. Pehlevi döneminde toprakları alınan ve hapisanelerde işkence görenler Cumhuriyet'i desteklerken, İran'la ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiş olanlar temkinli tutumlarını sürdürüyorlardı. Bu kesimler bir taraftan İran, diğer taraftan İngiltere ve ABD ile de gizli gizli görüşmeye devam ettiler. Cumhuriyet'in

yöneticileri bunun farkındadır ancak yapacakları pek bir şey yoktur. Çünkü Cumhuriyet'in askeri gücünün büyük bir bölümünü aşiretlerden gelen birlikler oluşturmaktadır. Düzenli birliklerin sayısı çok düşüktür. Aşiretleri kaybetmek her şeyi kaybetmektir. Bu nedenle aşiretlerin tavırlarına göz yummak zorunda kaldılar. Sovyetlerin, o güne kadar İran ordusunu uzakta tutan varlığı bittiğinde, aşiretler hiç düşünmeden Cumhuriyet'i terk edecekti.

Vali'ye göre hem Azerilerle yapılan Firuz-Pişeveri Antlaşması'nın Kürtleri devre dışı bırakmış olması hem de aşiretlerin, Sovyetlerin askeri çekilişinden sonraki tavırları Qazi Muhammed'i umutsuzluğa sevk eder. Bu zayıf pozisyonda yapabildikleri tek şey, İran Devleti'nden anayasa çerçevesinde bölgesel bir otonomi talep etmek olur. Ancak Cumhuriyet'in askeri örgütlenmesi, 11 Aralık 1946'da, kabaca 11 ay süren çalkantılı ömrü sona ermeden önce zaten parçalanmıştır. İran ordusunun Tebriz'i ele geçirmesinden sonra Kürt aşiret reislerinin büyük bir bölümü Cumhuriyete verdikleri desteği çekerek İran Devletiyle görüşmeye başlarlar. Qazi Muhammed 15 Aralık 1946'da İran ordu komutasıyla görüşmek üzere yola koyulur ve Kürt halkına şiddet uygulanmaması koşuluyla teslim olur. Vali, Qazi Muhammed'in idamını ise çarpıcı bir analizle anlatır: "Özel bir fotoğrafçının objektifinin kaydettiği fotoğraf, idam sehпасında incecik bir adamı gösteriyor;

bu, üzerinde Kürt din adamlarının giydiği geleneksel bir kıyafet olan ve modern seküler bir dava uğruna ölen bir adamın resmi. Bu adamın başını idam sehпасına götüren bu paradoksun gücü idi. Ne yazık ki, onun yolunda yürümeyi seçen sonraki nesil Kürt milliyetçileri buradaki ironiyi görmediler" (Vali, 2010: 156).

Son tahlilde, Abbas Vali, İran'daki Kürt ulusal kimliğinin özü itibarıyla modern bir kimlik olduğunu iddia eder. İran'daki tek uluslu devlet yaratma projesi, Kürt ulusal kimliğinin oluşumunda önemli oldu. Bu süreçte Kürtlerin öteki ilan edilmesi, milliyetçi kimliğin oluşumuna etki etti. Başlangıçta dilsel-kültürel bir toplum olan Kürtler, egemen gücün seyri uyarınca etnik- dilsel bir topluma dönüştü. Vali'ye göre Mahabad Kürt Cumhuriyeti deneyimi ise bugün hala Kürtler açısından önemini korumaktadır. Vali, konuyla ilgili şunları söyler:

"Öte yandan, Kürtler açısından, Cumhuriyet'in yıkılması, Kürtlere tarihi bir ders olmaktan öte bir anlam taşır. Bu, Kürtler için sadece geçmişte yaşanmış bir olay değildir, bugünde de yaşayan bir şeydir; sadece anıları canlandırmakla kalmaz ayrıca bu günü şekillendiren söylem ve pratikleri de canlandırır. Kürtler bu olayla kendi geçmişleri hakkında düşünürler, bugünleri ile yüz yüze gelirler ve geleceklerini hayal ederler. Kürt Cumhuriyeti, bu Cumhuriyet çatısı altında direniş ve mücadeleyle geçmiş hayatlarının bir delilidir." (Vali, 2010: 183). ✓

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCİR (1922-1988)

NİHAT GÜLTEKİN

Wexta şerê Osmanî û Ūris di destpêka salên 1800î da dest pê dike, gelek malên kurdan ji mecbûrî ji welatê Romê direvin, berê xwe didine welatê Ūris. Bi salan ji aliyekî çemê Erezê ber bi aliyê din ve koçberî didome. Wan salan neferên mala Mihê Pîrê (Mihê Hesê Bêlo) ji qeza Eyntabê mihacir dibin û tevî gelek malên cînar, diçine Ermenistanê. Welatêk nû, jiyaneke nû... Bi miletê ermenî ra berdewam dikin. Di nava wan salan da gelek bûyerên kuştin, êş û kambax jî tînen jiyîn. Wan malbatan tevan, kul û êşên komkujiyê jiyabûn û ji rewşa kurdên êzdî ya dijwar, ji dîroka kambax a kurdan baş tîgihîştibûn.

Egîte Têcir, car caran kalkê xwe Qeymezê Miho, carcaran jî bavê xwe dipirse ka pêşiyên wan çi wextî jî ku hatine? Bavê wî wiha bersiv didê: "Wekî ji Eyntabê hatine deşta

Ebexê, pêşiyê hatine van gundê Şû-regelê bi cî bûne, paşê geriyane, eva gundê me dîtine, erze dane dewletê, gund stendine. Pêşiyê di gundê Baysizê da pênc-şaş mal bûne, paşê cînarên kevn ji gundên ermeniya dertên tînen digihîjine hev û li gundê Baysizê şên dikin.

Dora vê kefele hebûne, mezel hebûne, pêş da digotin, wekî vira horom mane, gund gundê horoma bûye. Fêza gund da, bi gotina mezina, mêşe hebûye, terewilê beyanî hebûne, çem û kaniyê'd wê zef bûne, lema jî eva gunda şên kirine. Hema xût vê malê da ji kal bavê min û ez bi xwe bûme."¹

LI GUNDÊ BAYSIZÊ YÊ GIRÊDAYÎ TALÎNÊ

Egîte Têcir 26ê sibata 1922an li gundê Baysizê yê navçeya Talînê ya Ermenistanê hatiye dinê. Navê diya wî Qerqasha Emo, navê bavê wî jî Têcirê Keleş bûye. Dengê bavê wî

xweş bûye û kilamên pir baş dizanibûye. Li gor gotina bavê wî, ew di Sala Bolşevîk hatine da bûye, payîz bûye. Bavê wî li ser sala çêbûna wî wiha gotiye: "Ez salê çi zanim? La-lao sirya me da xwendin ku hatibû?"²

Malbata wî, malbateke kurdên êzdî, ji qebîla Stûrkiya, ji êla Sîpka ye. Di herema Talînê da heyşt gundên kurdên êzdî hebûne. Gundê wan Baysiz li berpala çiyayê Elegezê ye. Zarokatî, xortanî û gencîtiya wî hema di gundê Baysizê da derbas bûye. Zarokatîya xwe wek zarokên mayîn her dem di gund, jiyana gund da derbas dike. Wexta êdî hinek tiştan fêm dike, tev hevalên xwe berxan diçêrîne, kam di-ajo, alî dê û bavê xwe xizmeta malê dike. Pey xebata zehmet ra êvarên payîzê û zivistanan, gava gundî hatine oda mala kalkê wî Qeymez top bûne, her êvarê tev li şevbihêriya wan bûye. Di şevbihêrkê da her

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCİR (1922-1988)

yekî serhatiya emrê xwe cimeetê ra salix daye. Zarokatiya xwe da cem gelek mezinan di odeyan da rûdinê. Gilî gotinên wan guhdarî dike û pirsan li wan dike. Egît û hevalên xwe li binetara odê guhê xwe dane ser zar-zimanê mezinan, qe xeberek ji fikra wan badilhewa neçûye. Wan wisa ezber kiriye, hela tiştêk jî serda ji bîr nekirine û sibetirê ew ji hevalên xwe re, yên ku li şevbihurkê hazir nebûne ra bi hûrgulî gotine. Mirov dikare dengbêjiya wiha pênase bike, wî îlhama xwe li wan odeyan girtiye. Her wisa li gor gotina wî wan salan êpêce jî kitêban dixwîne.

DIBISTANA EWIL

Di destpêka salên 1928-29an da li gundê Baysizê dibistan vedibe. Egîtê Têcir ji ber ku biçûk bûye wê demê neçûyê mektebê. Dersdarê gund Elîxanê Serdar Şagînov bûye, bi zimanê Êrisî ders daye zarokên gund. Egîtê Tecir, ji zarokên gund yên çûne dibistanê, pêra pêra hînî nivîsandin û xwendinê bûye.

Mekteba gund oda mala gundiyên wan Îbo bûye, ancax 10-15 zarok tê da bi cî bûne. Payîza sala 1930yî, meha îlonê apê Egîtê Têcir Mecît destê wî digire û dibe mekteba gund. Ew çax mamostê gund Etarê Şeroyî bûye. Mamoste Etar gelek kîlam û gotinên cimêtê zanibûye. Egîtê Têcir demek şûnda xwendinê da berçav dikeve. Piştî dibistana şeşsale diçe gundê cinar yê Ermeniya bi navê Yêşîl ku xwendina navîn bistîne. Dema betlanê tê gundê xwe bi xebata malê va mijûl dibe, alîkariya malbata xwe dike, berxaniyê dike.

HÊ 13 SALIYA XWE DA DIZEWICE

Zarokên dê û bavê wî nemane, Şerê Hemdinyayê yê Yekem da tamam ji birçîna, ji nexweşiyê mirine. Her çiças ku di temênê biçûk da zewac qedexe bûye jî, lê ew di 13 saliya xwe da, bi keça xalê xwe

Egîtê Têcir

Gozê ra dizewice. Armanca dê û bavê wî, dixwazin ku zarokên kurê wan Egît zêde bin. Bi neviyên xwe ra dema xwe derbas bikin. Sala 1935an payîzê, meha çirya pêşin dewata wî bi Gozê ra dibe. Xanima wî Gozê çend mehan ji wî biçûktir bûye. Ji bo zewaca wî ya zû dewletê gelek tengasî ji wan ra derxistiye. Piştî 11 salan ji zewacê, zarokê wî yê ewil çêdibe. Paşê çar zarokên wî yên din çêdibin.

Di salên 1935-1937an de, ji bo xwendinê diçe mekteba Kakavadzorê. Heftsalîyê da para kurdî hebû, zarên kurmanca ji Diyanê, Baysizê û Sîncaliyê dihatine wira hînî kurdî dibûn. Dersdarê wan Arsên Marûkyan bû. 16-17 kur hero diçûn di-

hatin dibistanê. Sala 1939-40î da dersxana hefta Kakavadzorê da xilas dike. Ji ber zewacê êdî dibistan wî qebûl nakin.

Hema wê salê, di hezîrana 1940î de, dibe serwerê ferma kolxoza gundê xwe. Di sala 1941ê da, gava şerê Alman û welatê Sovêtê dest pê dike, Egîte Têcîr ji mecburî karê xwe nîvco dihêle û bi çend xortên gundê Baysizê ra diçine Yêrêvanê, ji bo alîkariya karên eskeriyê. Ew heta dawiya şer, wek esker li Yêrêvanê di karxana kaûçûkê da dixebite...

Di 1943yan de, beşa mamostetiye dixwûne. Piştî xwendina xwe ya li Yêrêvanê, di şaredariyê de, li beşa karê nifûs û pasaportan da jî demekê dixebite. Di sala 1945an da gava şer xilas dibe, azad dibe û vedigere gundê xwe. Li Gund di kolxozê da dixebite wek palê, kolxoznîk.

GUNDÊ SÎÇANLÛ

Diya Egîte Têcîr, di tebaxa 1947an da ji dinya ronik xatirê xwe dixwaze, emrê Xwedê dike. Piştî wefata wê, li ser wasiyeta wê, di sala 1948an da Egîte mala xwe bar dike, diçe gundê Sûçanliyê bi cih dibe. Li vir, li ser daxwaza diya xwe digihêje xale xwe Heso. Wê salê gund da wek kolxozvan dixebite. Sala 1949an, wî kivş dikin ku serwêrê ferma pêz. Heta sala 1950î karê xwe berdewam dike. Paşê di gund da dibe serwêrê kilûba gund. Li wî gundî, du merivên xûya, wek rewşenbîrên berbiçav, kar dikin. Yek Taharê Emer, yek jî Egîte Têcîr e. Taharê Emer dirêktorê dibistana gund, Egîte Têcîr jî serokê kilûba

gund bûye. Hevkariya wan her du camêran, ji bo xizmeta perwerdeyî û rewşenbîriya gelê gund gelek baş bûye. Têkiliya Casimê Celîl jî bi wan herdu camêran ra gelek baş bûye. Ewana wek sazband û dengbêj profesyonel nebûne lê her tim têkiliya wan berdewam kiriye. Gelek caran bê studyo û mîkrofon dengê wan hatiye qeydkirinê. Wek tê zanîn wan çaxana karê peydakirina dengbêj û sazbandan karekî hêsan nebûye. Casimê Celîl ew çax stranên kurdî berhev dikirin, dinivîsî û dikire fonda radyoya kurdî. Qeydkirin tev xwezayî bûn, wek orjînal xwe dihatin arşivkirin.

Dostaniya Casimê Celîl bi gundî û rewşenbîrên gundê Baysizê û her wiha gundê Sîçanlûyê ra gelek baş bûye. Wê têkiliya baş gelek encamên hêja yên em pê serbilind in derxistiye holê. Jiyana her kurdekî parçeyekî ji dîroka gelê kurd e.

Di jiyana mişextî, penaberî û derbederiyê da ji bo ku gelê kurd xwe biparezê gelek kesan xebatên giranbûha kirine. Van kesayetan ji hêla muzîk, folklor û kurdolojiyê da roleke mezin lîstine di dîroka kurdên Ermenistanê de. Yek ji wan kesayetan Cemîla Celîl, wiha behsa wan salan û her sê maqûlan dike; "Hevnasîn û dostaniya di navbera van her sê kesan, hê li salên Şerê Cihanê yê Duyem çêbîbû. Gava ji bona alîkariya jiyana çandî û perwerdeyî Casimê Celîl li gundên kurdan digeriya û bi axaftinên zanistî ser biratiya gelan û edebiyata kurd û ermenîyan diaxivî. Casimê Celîl baş zanibû şureta her du mamosta; Taharê Emer bi hostatî miqamên kurdî ser bilûrê lêdixist, Egîte Têcîr jî bi stranbêjya

xwe dil hinavê guhdaran dipertand. Her du hunermend derengî neman. Hema tekîfiya serokê radyoya kurdî gihîşte wana, her du jî pêra-pêra hatine Rewanê. Kî dikare dengê Egîte Tecir nas neke, gava ew stranên Siyabend û Xecê, Memê û Zînê; Ker û Kulik distrê... Yan jî bilûra Taharê Emer nas neke, gawa awazên Lêyl û Mecrûmê; Xozandaxê; Lur de lûr, Serewa pêz û yên mayîn digihêje ber guhê wana? Împorvîzasya miqamên pastoralîyê bi bilûrê aza, bînfîre, diyapazona mezin ji ber bilûra darîn difûre der û belayî dor berê dibe."³

HAVÎNAN EW DER DIBE CIHÊ HAVÎNGEHA MALBATA CELÎLAN

Gundê Sîçanlû û her wiha yên li der dorê gundên gelek girîng û xweş bûne. Bi taybetî li Sîçanlûyê şahî, stran û dîlanên kurdan gundî kêr nebûye. Neferên gund li kewşana distiran, li bêderê distiran, di malan da distiran hema mirov dikare bibêje li her derê distiran. Taharê Emer bilûrvanekî hunerbilind, Egîte Têcîr stranbêjekî dengxweş xebata xwe, bi salan berdewam kirine. Bi wan xebatên hunerî kurdîti di vî gundî da kêr nebûye. Mirov dikare bibêje ku rola wan her du camêran pir mezin e. Wan salan, dostaniya Casimê Celîl a bi gundî û van her du rewşenbîran ra bi xurtî her berdewam dike. Malbata Casimê Celîl, neferên bi malê va bûn, aşiqê vî gundî û bineliyê bûn. Havînan ew der ciyê havîngeha malbata wan bû. Neferên malê, kurdîtiya xwe, zanîna xwe ya têkildarî gel, bi riya stran, şayî û çîrokên xurt kirine. Têkiliya xwe ya bi gundê Sîçanlû ra doman-

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCIR (1922-1988)

dine û di gelek bîranînên xwe da behsa wan kirine û cih danê.

Di sala 1954an da, Casimê Celîl her tim diçê gundê Siçanlûyê. Êdi zarokên Casimê Celîl jî hema hema her sal aliyê gund va diçin, dibin mêvan. Celîlê Celîl, wiha behsa nav guhastina wî gundî dike: "Siçanlû navê gund ê berê bû, navê nû Avtune bû. Çîrokeke pêkenîne bi wî navî va girêdayî ye. Gava navê gundên kurdan, jî yên berê yên xerîb diguhastin, biryar hebû navê gundên kurdan bikin bi kurdî. Li jêrê, ber bi deştê, ber pêsa Elegezê gundekî êzidiyan hebû ku jê ra digotin, 'Kelecut'. Gundekî bê av bû, wek qijlê bû. Xelkê wê derê zû diçûne zozanan, payîzê jî dereng dadi-geryane gundê xwe. Gorî biryara guhastina navê gundan, divêt navê Siçanlûyê bibûya Zivistan, ji ber ku zivistan li wî gundî, ku ciyê wî hema-hema zozan bû, zû dihat û berf jî dereng radibû. Karmendên dewletê navê her du gundan tevlihev kiribûn û navê Siçanlûyê danibûn

Gundê Siçanlû

Avtune, navê Kelecutan jî Zivistan. Navê Avtune tiştêkî pêkenîne bû, paradoksek bû, ji ber ku dora gund tijî kanî bûn, cewikekî têrav jî ser gund ra derbas dibû. Havînan ava wî cewî awqas xurt dibû, ku ser ra derbasbûn dijwar bû."

Zîna Celîl jî bi hewaskarî qala gundê Siçanlûyê dike. Diya wê Xanima Rizgo wiha jê ra qala gund dike: "Ji gundê Siçanlûyê, bi taybetî jî van herdu malbata... bîna mala bavê min ji wan jê tê. Kesera gundê Qizilqûla ji 8-9 saliya va di dilê min da hêwiriye, dema tîm Siçanlûyê kêm dibe, ez hêsa dibim."⁵

DI KLUBA GUND DE

Egîte Têcir di wî gundî da peywîra serwêrê kilûba gund bi salan dimeşîne. Kilam, çîrok, dewat, dilanên Kurdan li wî gundî kêm nedibûn. Wan salan Egîte Têcir ê

ciwan-ku stranbêjekî dengşîrin bû, di kilûba gund da ji qîz û xortên nû-gihîştî ra koma stran û dilanê çêkiribû.

Celîlê Celîl, der barê gera bavê xwe ya li wan gundan da wiha dibêje: "Rêwîtiya wî ya ber bi gundên berpala çiyayê Elegezê, ber bi gundên Siçanlû û Baysizê ku nêzikî zozanan bûn û xwerû bi kurdên êzdî va dagirtî bûn, jê ra riya herî xweş bû. Navbera her du gundan da geliyek hebû, lê ew nebû asteng ji bona peywendiyên six (domdar) di navbera her du gundan da, bi taybetî ku daniştvanên van gundan ji êlekê bûn, êla Hesînya û merivatiya wana jî bona halzewacê berdewam bû... Wê derê du merivên xuya, wek rewşenbîrên berbiçav kar dikirin. Yek Taharê Emer bû, dirêktorê dibistana gund û yê dinê Egîte Têcir bû, serokê kilûba gund. Hevkariya wan her du camêran ber xîzmeta perwerdeyî û rewşenbîriya gelê gund bû."⁶

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCIR (1922-1988)

Malbata Taharê Emer.

gund. Her malekê têla radyoyê kîşandine malê xwe.

Her roj, tevî gelek zimanên wek ûrisî, ermenî, azerbêcanî wisa jî xeberdana zimanê kurdî, kilam, stranên kurdî dibihîstin, gundî pir kêfxweş bûn. Zivistanan carna çûyîn û hatina gundiya kêma dibû, ewana bi radyoyê bi qewimînan dihisyan."

Di sala 1955an da, li Yêrêvanê, radyoya Kurdî vedibe. Demek şûn da tevî karên radyoyê dibe. Dengê Egî, dengê zozanên Serhedê, dengê bayê û ava kaniyan, di radyoya kurdî da deng dide. Êdî her kes wî guhdarî dike û tê nasînê. Dengê Egî bi saya Radyoya Yêrêvanê li temamiya Kurdistanê belav dibe û tê hizkirin. Di salên destpêkê yên avabûna Radyoya Yêrêvanê da gelek kilamên wî hatine weşandin. Kilamên wî yên sereke ev in; Mem û Zîn, Xecê û Siyabend, Kerr û Kulik, Mîro, Hesenîko, Dîlberê, Şêx Mirza û gelek kilamên din. Hemû cureyên kilaman gotiye, hêrî zêde jî ji kilamên mêrxasiyê. Pir caran çîrok û serpêhatiyên gelêrî dikir, kilam û stran. Di radyoyê da li dengê dengbêjên din jî guhdarî dikir. Egî Têcir bi Egî Cimo ra kilam gotine lê herî zêde bi sazbandê navdar Taharê Emer ra kilam gotine. Ew her du jî heval û çîranên hev yên zarokatîyê bûne, bi hev ra mamostetî kirine û hevaltîyeke wan a dûr û dirêj hebûye.

Egî Têcir yek ji hîmên bingehîn ên dengbêjiya Kurdên Sovyetistanê û ya Radyoya Êrîvanê tê nasînê. Eskerê Boyik dibêje; "Bi

MAMOSTEYÊ ZIMANÊ KURDÎ

Egî Têcir du salan, di salên 1960-61ê, dibe serwêr (midurê) mal hebûna (kolxoz) gundê Baysizê jî. Dûre di dibistana gundê Sîçanliyê da dersên zimanê zikmakî dide û heta sala 1985an mamostetiya zimanê Kurdî dike. Ewî wisa dersên zimanê Rûsî jî dida zarokan. Di nava cimaetê da Egî Têcir wek merivekî kamil, dilovan, rûnêrm, xêrxaz û evîndarê zimanê kurdî hatiye nasîn. Li gundên Sîçanlûyê, Baysizê û gundên derdorê, tim gava nakokî di navbera cînanan da çêbûye, gazî Egî Têcir kirine. Wî her du alî li hev anîne. Tu kesî gotina wî li erdê nexistiye. Her dem qedrê wî bilind bûye di nava niştecihên heremê û her wiha neferên gundan da. "Hê îro jî di heremê da navê wî bilind tê qîmetkirinê".⁷ Mirov dikare dilrihetî penase bike ku Egî Têcir ne tenê dengbêjê gel bû, her wisan jî aqilmendekî naskirî bû. Eskerê Boyik

jî wiha behsa wî dike: "Di navçeya Talînê da qedirê wî pir bû, çî di nav gelê xwe de, çî di nav gelê Ermenî de. Bi sedan şagirtên ber destên wî cara yekemîn fêrî rastnivîsar û xwendina zimanê dê bûne. Ewana wî her dem bîr tînin wek dersdarê xwe yî hizkirî. Wî ra digotin 'Dersdar', lê dibistanê da bi fermî femîla wî (paşnav) hildidan û digotin; 'Hevalê Keleşyan'".⁸

LI YÊRÊVANÊ RADYOYA KURDÎ

Egî Têcir di 15 saliya xwe da dest bi dengbêjiyê kiriye, pir caran di odexaneyan da kilam gotiye. Gundîyan pir jî dengê wî hez kirine. Di mêvaxane û dawetan de, hin caran jî di civatan da kilam gotiye. Bi awayekî pir xweş kilamên xwe gotiye û teşîreke xweş li mirovan kiriye.

Radyo çawa tê gund? Egî Têcir wiha qal dike: "Gundîyan di nava çend rojan da darê têtê radyoyê çikandin, têla radyoyê anîne

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCIR (1922-1988)

taybetî strana Siyabend û Xecê bê-hempa distiriya. Egîte Tecir hizna stranên kurdî bû, ji sedî zêdetir stranên wî hatine tomarakirin, li dor 60 stranên di pirtûkan da çap bûne. Salên cihê cihê sêlikên stranên wî derketine. Lê çi qas jî hêviya çapkirinê ne, ew jî Xwedê dizane. Di sala 1978an ji hela kovara *Azadî* ve li Parîsê çend albûmên destanên kurdî derketin. Di wan albûman da stranên dengbêjên Radyoyê Rewanê jî cih girtibûn; stranên Egîte Têcir, Şeroyê Biro, Zafîna Şakir, Fatîma Îsa û yên din. Du sê kasêtên stranên Egîte Têcir jî hatine qeydkirinê; lê mixabin, ne bi şeweyekî profesyonel.¹⁰

Rojnemevan û helbestvan Priskê Mihoyî jî wiha qal dike: "Rojekê, di payîza sala 1978an de, li ber derê avahiya Radyoya Rewanê, tevî prof. Feyzoyê Egîte Reşîd em rastî Xelîlê Çaçan Mûradov (serokê Radyoyê), Ahmedê Gogê û xebatkarên mayîn hatin. Paşî silav-kilavan, Xelîlê Çaçanê rehmetî vegeriya li ser Feyzo û got, 'gelek radyoguhdaran ji Qazaxistanê hêvî kirine ku em çend kilamêd Egîte Têcirê vê ledê bidin. Hûn jî guh bidine Radyoyê.' Feyzo jî got, 'eger tu kubariya Baysizê û miletê me yê lê, Egîte Têcir bi heqî, deng û seda Baysizê û gelê me ye..."¹¹ Li ser Egîte Têcir, rojnamevan û nivîskar Têmûrê Xelîl jî wiha dibêje: "Bavê min, herdem digot ku xencî Karapetê Xaço, Şeroyê Biro dengbêjê wî yê herî hizkirî Egîte Têcir e."

Nivîskar Tosinê Reşîd di nameyeke xwe da wiha dinivîse: "Radyoya Yêrêvanê dengxana sazben-diya kurdî ya zêrîn, ji gelê kurd ra parast. Stran û awazên resen û yên usan ku bandora çandeyên gelên cînar li ser wan tunene.

Di nav dengbêjên radyoya Yêrêvanê da gelek hosta hebûn, lê di nav wan stêrkan da jî cihê Egîte Têcir cihê ye. Egîte Têcir di gundekî Ezîdîyanî usan da mezin bû, peyvandin û stranên bi zimanekî mayîn şerm bû. Dûarojê Egîte Têcir bi xwe wê bibe parêstvanê vê kevneşopiya pîroz, çawan mamoste wê rîya parastina vê kevneşopiyê bide ber nivîsên nû..."

Li gorî bîranînên kesên ji malbata Celîlan, berî destpêkirina weşana Radyoya Yêrêvanê qeyd û arşîvên Casimê Celîl, bi Taharê Emer û Egîte Têcir ra hene. Piştî ku Casimê Celîl wek yekem serokê radyoya Yêrêvan hat hilbijartin, bi van her du kesan ra karê tomarakirin û arşivkirinê jî berdewam dike. Di axaftinên xwe yên paşîn de, em dibînin ku wan li ser qeydên berî weşana radyoyê axivîne. Zînê, keça Casimê Celîl, li ser vê mijarê wiha dibêje: "Sal derbas bûn. Pey salên derbazbûyî gava apê Egîte, yan apê Tahar dihatine mala me bi mêvanî, bavê min stranê wanî mala me da salên 1954an qeyd kirî dadanî (ewên ku radyoyê da negirtibûn), guh didan û vedibîşêrîn, çimkî digotin wana ew kilamana îdî gelek salin ne strane, hema hema îdî bîr jî kirine."¹³ Ev qeyd hê jî di pirtûkxaneyê Casimê Celîl da têne parastin.

DENGBÊJÎYA WÎ

Egîte Têcir di 10-12 saliya xwe da dest bi dengbêjiyê kiriye. Zêdetir odên gund da xwe perwerde dike. Bavê wî Têcirê Keleş jî tesîreke mezin li dengbêjiya wî dike. Dem derbas dibe di Radyoya Rewanê da dibe dengbêjek eyan. Egîte Têcir, payê pir yên stranên xwe ji Têcirê bavê xwe hîn bûye, yê mayîn jî ji

apê xwe Reşîde Ataş û dengbêjên mayîn hîn bûye. Der heqê dengbêjiyê da Egîte Têcir wiha dibêje: "Ez di 12-13 saliya xwe da hîn bûme kilaman. Wî çaxî hewasa min ser kilama gelek hebû. Bes bû wekî dengbêj kilamek carekê bigota, îdî min karibû bêkomek ew kilama bi wî miqamî biwekilanda. Kilamêd min zanibûn gelek bîra min çûne."

Nivîskar û helbestvanê hêja Eskerê Boyik ku li ser kurdên sovyetê xwedî xebatên berfireh e, derheqê dengbêjiya Egîte Têcir da wiha dinivîse: "Bawer bikî hemû sitranên xwe ewî ji bavê xwe Têcirê Keleş hildaye. Têcir zanayekî zargotina kurdî bûye. Ew şaxên destanan ku di pirtûkên zargotina kurdî da çap bûne, bawer kî payê pir ji Têcir hatine hildan. Egîte jî wek bavê xwe her tenê kilam û sitranên Serhedê yên wek destana, beyt-serhatiyên, kilamên mêrxasiyê, bengîtiyê û govendê gotiye."¹⁵

Zanyara naskirî, doktora hûnerzaniyê Nûra Cewarî di gotareke xwe ya li ser stranbêjê bi nav û deng Egîte Têcir da dinivîse: "Beyt-serhatî him bi ramanên xwe ye kûr û felsefeya tam va, him jî bi kubir û awazên xwe va ji nimûn-janrên zargotina me ye mayîn cuda dibin. Wê yekê ra tevayî ew stranên bi teqil û giraniya xwe va notla kilamên mêranyê-mêrxasiyê ne, bi tragîzm û zelûliya xwe nêzikî dîrok û beyta dibin. Lewra jî her dengbêjek nîne, ku dikare wan beş-serhatiyên bistrê. Û strana her dengbêjekî jî nîne ku guhdarvan dikarin qebûl bikin."¹⁶

Doktorê îlmên dîrokê, mamoste, dirêktorê dibistanên kurdî li gundên Sîçanlû nehiya Telînê, komara Ermenistanê Taharê Emer

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCIR (1922-1988)

ku hevalê Egîtê Tecir yê herî nêzik e di bîranînên xwe da wiha behsa Egîtê Têcir dike: “Dilê wî dilê millet e, dilê kurdan e, dilê êzidiyan e. Casim gelek milethiz bû. Derdê wî, ruhê wî, emrê wî milethizî bû. Usa jî nav gund timê digeriya. Hîmdarê radyoyê bû. Bîra min tê, wekî nivîsara radyoyê destnivîsar, zarnivîsar bû. Hildana kilama Kerr û Kulikê, Silêmanê Silîvî, Mem û Zînê, Xecê û Siyabend, min bilûr lêdixist Egîtê rehmetî jî distira, pêşiyê, berî gişka ew ji aliyê Casimê Celîl va hatiye hildanê.”¹⁷

Yek ji kesên ku Egîtê Têcir mirov dikare bibêje tesîrê lê dike jî Egîtê Cimo ye. Wî bandoreke mezin li Egîtê Cimo kiriye. Cimo di bîranîne xwe da wiha behsa Egîtê Têcir dike: “Min rojekê pryomnîka xwe pê va kir, nişkê va, ji cem me kurmançî hate xeberdanê. Dengê Ordîxan, Nûrê Polatovayê bû. Piştî hingê jî em bibêjin 15 deqîqe bû wadê wê. Kilam hate dayîne, dengê Egîtê Têcir û bilûra Taharê Emer, kilama Xecê û Siyabend bû. Tê bîra min, gelek, pîrr bi min xweş hat. Min ji xwe ra got ‘Camêr eke rodyo jî kurmançî xeber dide û kilamên me dide!...’

Ez nizanim çî cûreyî şa bûm. Wê êvarê heta sibê ez hema usa duşurmîş dibûm. Min got, ez gere herime radyoyê, kanê em bejin ew xeberdan çawa tê hezkirinê. Ez xwe bi xwe jî sazband im, di-karim gelek miqamên sazbandiyê lêxim.”¹⁸

Zînê Celîl jî bîranînên xwe da wiha behsa Egîtê Têcir dike: “Li Sîçanluyê diman du hostê hunera kurdî yê pir şuret, ku şopa xwe li bingehdanîna radyoya kurdî da hiştine. Ew Taharê Emer û Egîtê

Tecir bûn. Ewana wê hênê gelek caran mala me da li Yêrêvanê bibûne mêvan. Apê Tahar bilûrê dixist, apê Egît jî pêra distira.

De îjar dengê apê Egîtê çiqas nazik, xemgîn û zelal bû. Stranên ku Egîtê Têcir bona radyoyê straye û qeydkirine, tê da gelek xem heye. Bi taybetî dengê wî tevî dengê bilûrê tebyet jî dida giryandinê gava ser Siyabend û Xecazerîn, ber zinarê qetlê distirê, yan jî em bîr bînin wexta dê ser meytê kurê wê yê hizkirî Memê delal, ku wê bi destê xwe kuştiye digirî, dîsa mînaka xemgîniyê ya dastana Ker û Kulik, dema Warda dê dibîne cinyazê kurê şîrin Kulik ser piştê hespê girêdayî tînine ber bi malê.

Ez divêjim dengê apê Egîtê çiqas nazik bû, lê çiqas dilrehm dilovan bû ew xwe bi şexsyeta xwe va, helwesta wî ya li hemberî dorûbera xwe, heval, hogir û cînara... Wekî hemû neferên mala wana li himberî gundî, cînara bi xwe jî keyset aş, xêrxaz û nerm bû. Hevaltiya her du hunermenda Egîtê Têcir û Taharê Emer belkî ewqas berbiçev nîbya ji me ra, ji mêvanên ku ji Rewanê hatine gund û havîna xwe derbaz dikin, heger ew dilgermî, xêrxazî hevben-dî navbera her du malbetên dost û cînarda tunebûya”.¹⁹

Û wiha berdewam dike: “Gundî hemû zû pê dihesiyan wekî ji radyoyê Cemîla Celîl hatiye, “Posta Sazbandiyê” hatiye. Bi şabûn dihatin dîtinya wê. Carna jî bi gazin dihatin, dixeyîdîn, gava navê wana bona stranekê Cemîle tevî navê radiyo guhdarên mayîn girêdidan. Tiştê wa Cemîle dikir, gava stranên dengbêjekî hizkirî gelek merî daxwaz dikirin. Bi taybetî, gava

stranên dengbêjekî gelek merî daxwaz dikirin. Bi taybetî hizkirî bûn stranên Karapetê Xaço, Şeroyê Biro, Egîtê Têcir, Efoyê Esed, Zadîna Şekir û yên mayîn”.²⁰

Ordîxanê Celîl jî di bîranînên xwe da behsa Egîtê Têcir dike: “Fonda mûzîka radyoya kurdî îro dewlemend e, hebûna wê dighîje du hezar stran û awazî. Ew gencîna çanda gelê me ye. Fonda radyoyê wa bi hêsayî nehatiye damezrandin. Ew keda neh salan e, wekî Casimê Celîl roj bi roj rêt ser vê oxirê û bingeha wê danî.

Pirsa avakirina fonda mûzîka kurdî jê ra bibû xîyal, bibû mirazê dil. Bingehdanîna vî karî ewî bi alîkariya dost û hevalê xwe Şamilê Beko, Egîtê Têcir, Egîtê Cimo, Taharê Emer û hevalêd mayîn pêkanî. Zûtirekê dora redaktore radyoya kurdî ji gunda, ji bajara dengbêj û sazbandên welatparêz civiyan”.²¹

Rojnemevan û helbestvanê hêja Priskê Mihoyî ji bo Egîtê Têcir balê dikişîne ser hostatiya destanan. Wiha qal dike, “Egîtê Têcir stranên mêraniyê jî gotine, yên evîntiyê jî, yên govendê jî û hemû bi hostatî-ke mezin gotine. Lê ew berî gişkan hostê destanan bû. Destanên Kurdî ku ji kuraya sedsalan tên, eger ne hezarsalan, dewlemendiya çanda gelê kurd in. Destan neynîka jiyan, ruhê gelê kurd in û her kes nikare destana bistrê. Lê Egîtê Têcir kari-bû û bi hostatîyêke mezin distira.”²²

Prof. Dr. Celîlê Celîl di nivîsa xwe ya bi sernavê “Radyoya Kurdî li Yêrêvanê û Bingehdanîna wê” der heqe Egîtê Têcir da van gotinan dibêje: “Awazên pêşin di radyoya kurdî da yên Şamilê Beko bûn. Di he-man demê da ji bona radyoya kurdî

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCIR (1922-1988)

Egîte Tecir û Taharê Emer piştevan derketin. Taharê Emer bi hostevanî bilûrê dixist. Awazên kurdî bi dengê bilûrê bi qedandina Taharê Emer û stranên xweşik bi dengê Egîte Têcir di 'Fonda Zêrîn' da li radyoyê hatine qeydkirin. Dengê Egîte û awazên bilûra Tahar ew dengê zozanên kurdan bûn, dengê ba û xuşexuşa ava kaniyan bûn. Hê-hê awaz û dengê stranên wan, guhdaran heyr û hijmekar dihêlan.

Kare wan bona xizmeta radyoya kurdî diha mezin bû, gava wan ji gundê Sîçanlûyê qefleke qîzên kurdan ên 14-16 salî bi xwe ra anî Yêrêvanê bona dengnivîsandinê. Sazbend û stranvan, hemû proveya xwe li mala me, mala ser kuçeya Tipagrîçnêrî Nr. 3 dikirin. Proveyan dikirin, paşê dengê stran û awazên zurnê, meyê, fiqê û bilûrê me di dengnivîsoka "Dinêpir4" da qeyd dikir...

Yeke ji wana, çiqas di bîra min da ye, ew Xezala qîza Şêx Şemo bû, got, 'Apê Casim, tu divêjî em dengê xwe bidin. Baş e, me dengê xwe da wê qutiya reş, ku dengê me bigre, lê paşê emê çawa bikin? Me dengê xwe da, lê ji me ra wê çi bimîne? Em ê bêdeng çawa bikin?... Em têra xwe kenîyan. Bavê min, Taharê Emer, Egîte Têcir, şirove dikirin, lê ji wan ra yek bû, dengê xwe nedidan'.²³

Dema mirov li dengê Egîte Têcir guhdarî dike bi rastî jî dengê gelekî xweşik e, kêfa meriva pê tê.

Hinek stranê wî û çend perçe ji Ker û Kulik, Siyabend-Xecêzerê rêdaksiya para xeberdanê radiyoya kurdî li Yêrêvanê, ser şirîta dengnivîsokê nivîsiye û time pê radyoyê diweşandin. YouTube jî ge-

lek kilamên wî taybetî jî Mem û Zîn hatiye weşandinê.²⁴ Tev kilamên wî bi aliye Cemîlê Celîl û Naza Celîl va hatiye notakirin û wek kitêb hatiye weşandin.²⁵

KILAM Û DÎLOKÊN EGÎTÊ TÊCIR TÊN BERHEVKIRIN

Cara pêşîn Ordîxanê Celîl bala xwe daye li ser mînakên dilokan. Pareke biçûk ji encama karê civandina diloka wek pirtûk bi sernavê "Dîlokêd Cima'eta Kurda", bi tîpên kirîlî li Yêrêvanê di sala 1964an da çap kiriye.²⁶ Di vê kitêbê da 633 heb dilokî cî girtiye, ew tev di nava kurdên kafkasyayê da hatine nivîsandin. Ordîxanê Celîl di kitêba xwe da cih daye dilokên cem Egîte Têcir berhev kiriye jî. Hin ji wan dilokan ev in:

Dilok 36
Riya dila naçe dila,
Sîng û berê xelqê têlî-delal usane
Notila baxçê Memê Zîne,
Meriv jê bicine baqê gula.²⁷

Dilok 116
Kewa min meşiya ser kanfê,
Zêr kutabûn ber enîyê,
Ez melûla te zerîyê.²⁸

Dilok 117
Zerîyê, ha zerîyê
Çil biskê, çil kezîyê,
Dilê xorta ketîyê.²⁹

Dilok 157
Xweş tê bayê havîne,
Lawik meşiyar Mêrdînê,
Bazar kin delmê dînê.³⁰

Dilok 187
Gulê me'rimê, te çevreşê, birû qorê,

*Ew çi zere te avîtiye nava porê,
Ez ditirsim ku bimirim tê bimînî,
Derdê te wê dilê min da here gorê.³¹*

Dilok 583
Dikim kewa xwe bixwazim,
Gelo kewa min ji bêrîyê tê,
Dê û bavê wê min naz in,
Wê qelen ze'fî bixwezin.³²

Di nîsana 1963yan da Ordîxanê Celîl bi birayê xwe Celîlê Celîl ra diçin li gundê Sîçanlûyê karê berhevkirina edebiyata devkî dikin. Ev çax gelek zargotin berhev dikin. Bi berhevkirina gelek kilaman turîkê xwe tije dikin. Kilama "**Gulê, merûmê, ji Xamûrê heta vira**"³³ ji zar zimanê Egîte Têcir ew çax hatiye nivîsandin:

Evdal go;
Gulê, marûmê,
ji Xamûrê heta vira,
Minê koma heval hogira,
dîwana mala bavê xwe
temam terikand,
Seva çevê belek hatime vira.

*Gulê go; Evdalo, marûmo, çavê
mine reş in, reş bela ne,
Minê rojê heft cara kilê sibhanê
kildane,
Gelek dengbêj nola Evdalê
Zeynikê, seva çevê mine belek,
jinê xwe berdane.*

Evdal go;
Gulê, marûmê, çûme Xamûrê,
defe nav de'watê,
Gula Xamûrê xemilîbû, ketibû
ser govendîyê, dilê min evdalê
Xwedê çiqas ketê.

DENGBÊJ Û ZANAYÊ ZARGOTINA KURDA YÊ PIRŞURET; EGÎTÊ TÊCİR (1922-1988)

*Gulê go; Evdalo, marûmo,
xaniyê keşîş devê pîrê,
Cixara deste Evdalê Zeynikê
şêlaze, taxima sêrî gire-girê
Evdal tera dibêm, were deste
xwe bikşîne vê xeberê,
Ez nav gede gûdê mala bavê
xwedim, wê vêspê te bav ne
nava qevzê, vê xencerê*

*Evdal go;- Gulê, marûmê, ez ji
teyra, teyrê mêjim,
Ezê derde Gula Xamûrê, hinî
kerim, hinî gêjim,
Heça cîyê Gula Xamûrê lê, ez*

*navêjim, ez dengbêjim.
Gulê go; Evdalo, marûmo,
xaniyê keşîş çawirmeye,
Govend geriya dewsa xweye,
Ezê vêsbê pêşkêşî Evdalê
Zeynikê kim cotek saqê bi
tokmeye.*

Di 24ê nîsana 1988an da, di 66 saliya xwe da Egîtê Têcir xatirê xwe ji dinya ronik dixwaze. Li ser mezela wî dema bin ax dikin gelek kes diaxifin. Profesor Celîlê Celîl wiha wî oxir dike: "Îro ji esmanê

zargotina kurda stêrkeke geş li jor da hate xarê".³⁴

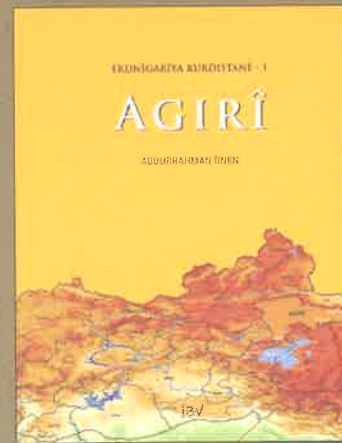
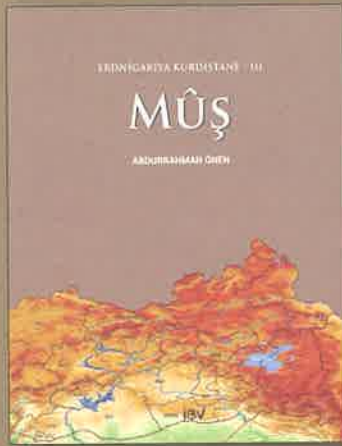
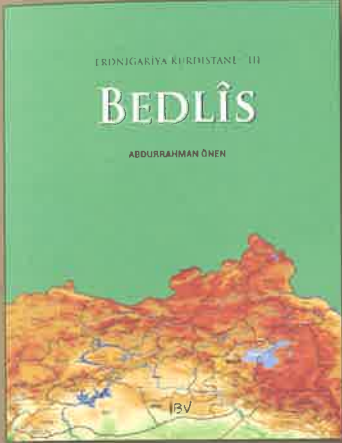
Dost û hogirê Egîtê Têcir, der-sdarê ji gundê cînar Hrayr Xaçatryanê Ermenî wiha xebere daye "Îro me unda kir ne ku tenê dersdarekî bêqusûr, dengbêjekî xweyşuret, hevalekî hêja, lê ûsa jî mirovekî bi herfa mezin..."³⁵

Ji bona xizmetên giranbuha yê derheqa zimana, çand û dengbêjiya kurdan, navê wî yê her tim bi hez-kirin û rêz di dilê me da be. ✓

Ç A V K A N Î T Ê B I N Î

Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , Yêrêvan, 1964	3	Ordîxanê Celîl-Celîlê Celîl, <i>Zargotina Kurdan 3</i> , rûpel 573	rûpel 637	26	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , Yêrêvan 1964
Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl <i>Zargotina Kurdan 3</i> , Înstîtûta Kurdzaniyê, Wien, 2016	4	Zerî Înanç, <i>Di Radyoya Êrîvanê De Dengê Kurdî</i> , rûpel 23	15	27	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 25, Yêrêvan 1964
Eskerê Boyik, <i>Çanda Kurdên Sovêtê</i> , Weşanên Peywend, Stenbol, 2019	5	Zerî Înanç, <i>Di Radyoya Êrîvanê De Dengê Kurdî</i> , rûpel 91	16	28	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 50, Yêrêvan 1964
Nihat Gültekin, <i>Jiyaneke li Pey Zanyariyen Kurdî Kurdolog Prof. Dr. Celîle Celîl</i> , Weşanên Lîs, Diyarbakir, 2019	6	Ordîxanê Celîl-Celîlê Celîl, <i>Zargotina Kurdan 3</i> , rûpel 599	17	29	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 50, Yêrêvan 1964
Zerî Înanç, <i>Di Radyoya Êrîvanê De Dengê Kurdî</i> , Weşanên Weqfa Îsmail Beşikçi, Stenbol, 2016	7	Axaftina min û Mirazê Cemal a bi ya telefonê.	18	30	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 63, Yêrêvan 1964
Polat Can, <i>Qulingên Rewanê</i> , Weşanên Sîtav, Wan, 2021	8	Eskerê Boyik, <i>Çanda Kurdên Sovêtê</i> , rûpel 97	19	31	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 72, Yêrêvan 1964
Axaftina min û Mirazê Cemal a bi ya telefonê.	9	Zerî Înanç, <i>Di Radyoya Êrîvanê De Dengê Kurdî</i> , rûpel 23	20	32	Ordîxanê Celîl, <i>Dilokêd Cima'eta Kurda</i> , rûpel 196, Yêrêvan 1964
Axaftina min û Celîlê Celîl a bi ya telefonê.	10	Eskerê Boyik, <i>Çanda Kurdên Sovêtê</i> , rûpel 98	21	33	Celîlê Celîl-Ordîxanê Celîl <i>Zargotina Kurdan 3</i> , rûpel 429
Axaftina min û Cemîla Celîl a bi telefonê.	11	Prîskê Mihoyî, Ji bo 90 saliya bûyîna stranbêje bi navûdeng Egîtê Têcir. Malpera Avesta.	22	34	Prîskê Mihoyî, Ji bo 90 saliya bûyîna stranbêje bi navûdeng Egîtê Têcir. Malpera Avesta.
Malpera Avesta.	12	Prîskê Mihoyî, Ji bo 90 saliya bûyîna stranbêje bi navûdeng Egîtê Têcir. Malpera Avesta.	23	35	Prîskê Mihoyî, Ji bo 90 saliya bûyîna stranbêje bi navûdeng Egîtê Têcir. Malpera Avesta.
1	Ordîxanê Celîl-Celîlê Celîl, <i>Zargotina Kurdan 3</i> , rûpel 572	13	Zerî Înanç, <i>Di Radyoya Êrîvanê De Dengê Kurdî</i> , rûpel 92	24	Egîtê Têcir, Mem û Zîn, https://www.youtube.com/watch?v=g6g0pld3c84
2	Ordîxanê Celîl-Celîlê Celîl, <i>Zargotina Kurdan 3</i> , rûpel 573	14	<i>Zargotina Kurdan 3</i> , Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl,	25	<i>Stran û Awazên Kurdî- Cemîla Celîl- Naza Celîl</i>

WEŞANÊN WEQFA İSMAİL BEŞİKCÎ

Dergimizin tüm sayılarını e-dergi formatında edinebilirsiniz. Dilerseniz internet sitemize girerek, dilerseniz Google Play üzerinde arayarak istediğiniz sayımızı edinebilirsiniz.

Genel Dağıtım

emekkitap

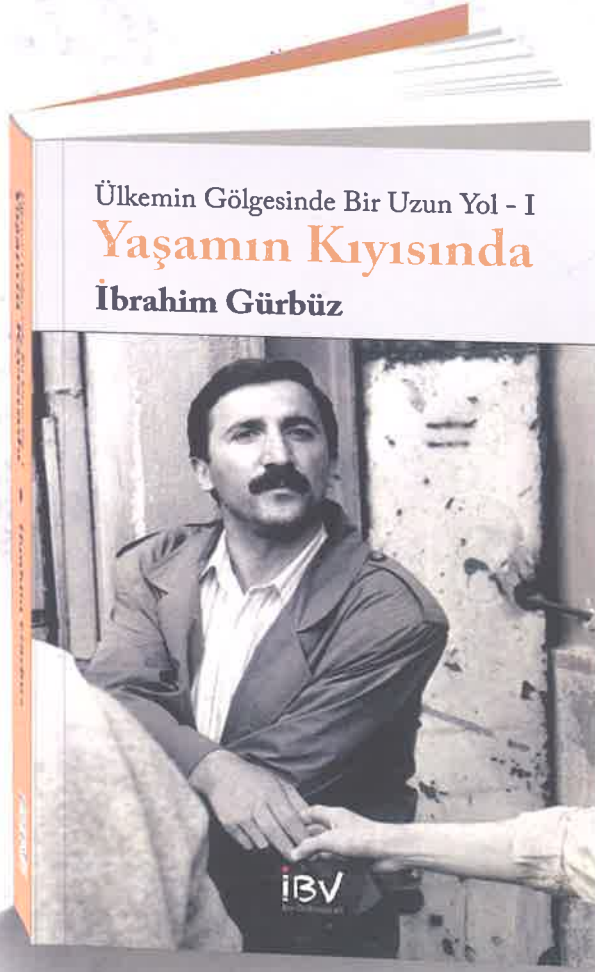
Abonelik ve geniş bilgi için:
www.kurttarhidergisi.com

[kurttarihi](https://twitter.com/kurttarihi) [kurttarihi](https://www.instagram.com/kurttarihi) [kurttarihi.org](https://www.facebook.com/kurttarihi.org)

İstanbul tel: 0212 245 81 43
Gsm: 0541 391 81 49
Diyarbakır tel: 0 412 229 33 29
www.ismailbesikci vakfi.org
info@ismailbesikci vakfi.org

Ülkemin Gölgesinde Bir Uzun Yol - I **Yaşamın Kıyısında** İbrahim Gürbüz

İbrahim Gürbüz, yarım asrı aşkın bir zamandır sürdürdüğü siyasi ve kültürel mücadeleye, 1969-1970'de Tı-re'de, 1972-1973'de Eskişehir Anadolu Üniversitesinde başlar. Kürd ulusal mücadelesine katılımı ise 1975 yılında Kürt hareketlerinden Kawa hareketi ile ilk adımını atar. Hayalini cezaevinde kurduğu kültür kurumlaşmasına 1989 yılında başlar. 1991 yılında MKM 1992'de İstanbul Kürt Enstitüsü ve bir çok Kürd kurumunun kuruluşunu gerçekleştiren. Siyasal ve kültürel çalışmalarını içeren üç ciltlik eserinde detaylı anlatımıyla okuyucuyu aydınlatmaktadır.

Biyografi veya anı kitapları genel olarak önemlidir, ama bunun öznesi olan eğer bir halkın kolektif hafızasının merkezinde duran biri ise daha da önemlidir. Çünkü bizim okuyacağımız hikaye aynı zamanda o halkın tarihinin de bir parçasıdır. İbrahim Gürbüz yarım asırdan fazla bir süredir Kürt hareketlerinin deyim yerindeyse merkezinde duran, neredeyse hayatının her anını bu hareketlerin bir parçası olacak yaşayan bir aydın.

Siyasal mücadelesi dışında 1990'lı yıllarda başlayan Kürd Kültür ve Bilim kurumsallaşmasına kırk yıla yakın ömrünü veren İbrahim Gürbüz, hayatını samimi, sıcak bir dille okuyucuya sunuyor. Yaşamın Kıyısındaki bu ilk cildinde tarihin içindeki Kürdlerin Türk metropollerindeki yaşamını, sıkıntılarını ve en çokta gizli sürgünü ve göçü anlatılıyor. Yazar kitapta, Kürdlerin büyük bir kesiminin hangi nedenle olursa olsun göçe ve sürgüne zorlandıkları yerleri benimseyemediklerini anne ve babasının hayatından kesitler vererek yalın ve içtenlikli bir ifadeyle dile getiriyor. Bitmek bilmez sürgünler, göçler, çatışmalar, savaşlar nedeniyle ailecek bırakmak zorunda kaldıkları gölgede bırakılan ülkenin unutulmaz bir portresini çiziyor.

www.ismailbesikciyakfi.org / info@ismailbesikciyakfi.org

İstanbul Tel: 0212 245 81 43 Gsm: 0541 391 81 49

Diyarbakır Tel: 0 412 229 33 29

📞 ismailbesikciyakfi 📧 ibesikciyakfi 📱 İsmailBesikciYakfi 📷 ismailbesikciyakfi

İBV
İSMAİL
BEŞİKÇİ
VAKFI